

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАБИИЁТ ГЕОГРАФИЯ ФАКУЛЬТЕТИ

**ЭКОЛОГИЯ ВА АТРОФ МУҲИТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ
КАФЕДРАСИ**

ИРАЛИЕВ Б.Х.

ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ

фанидан маърузалар матнлари.

Ушбу маърузалар матнларида «Ижтимоий экология» фанининг назарий асослари, турли миқёсдаги, айниқса Ўзбекистондаги инсон экологияси муаммоларининг сабаб ва оқибатлари, ижтимоий-экологик жиҳатлари ёритилган.

Маърузалар матни жамият ва инсон ўртасидаги ўзаро муносабатларни фалсафий ва табиий-илмий англашнинг моҳияти, ижтимоий экологиянинг мақсад ва вазифалари баёнини ўз ичига олган. Унда шунингдек ижтимоий-экологик муаммоларни ҳал этишда иқтисодий сиёсатнинг ролини курсатишга муҳим ўрин ажратилган.

Маърузалар матнлари Экология ва бошқа мутахасис йуналишидаги олий ўқув юр்தларининг талабалари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: Иралиев Б .Х.

Такризчилар: Т.ф.н., Умбаров

КИРИШ

Ўзбекистан Республикасида «Таълим туғрисида»ги қонуни ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да режалаштирилган вазифаларни ҳаётга татбиқ этиш учун кенг миқёсдаги чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Улар орасида Олий мактабни замон талабига мос ва хос дарсликлар, ўқув қўлланмалари билан таъминлаш масаласи долзарб аҳамиятга эга эканлиги билан ажралиб туради. Чунки, иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичдаги камровидаги муҳим масалаларнинг ижобий ҳал этилиши куп жихатдан ҳалқ хўжалигини ҳар томонлама етук билимдон кадрлар билан таъминлашга боғлиқ. Бунда иқтисодчи-экологлар тайёрлашда «Ижтимоий экология» фани ўзига хос ўрин тутди. Ушбу ўқув қўлланма масаланинг шу жихатлари эътиборда тутилиб, мамлакатимиз иқтисодиётида, табиатдан фойдаланиш иқтисодий жараёнларида сўнгги йилларда рўй берган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда тайёрланди.

«Ижтимоий экология»нинг бошқа экологик фанлар катори инсонларнинг амалий эҳтиёжлари сабабли юзага келди.

У кейинги йилларда табиий, ижтимоий ва техникавий фанлар билан уйғун ҳолда жадал шаклланиб, ривожланиб бормоқда. "Ижтимоий экология" шунинг учун ҳам зарурки, фанлар орасида факт у жамият ва табиатнинг ўзаро таъсирини сифат жихатидан янги тизим даражасида ўрганишга ва табиатдан оқилона фойдаланишнинг илмий асосларини ишлаб чиқишга хизмат қилади. Шунингдек инсонларнинг дунёқарашлари, ўзлари яшаётган дунёга муносабатларида содир бўлаётган ўзгаришларга ҳам кучли туртки беради.

Ушбу ўқув қўлланма айнан шу масалалар доирасида фикр юритади. Унда ижтимоий-экологик муаммоларни ҳал этишда иқтисодий сиёсатнинг ролини кўрсатишга муҳим ўрин ажратилган, бозор муносабатларига ўтиш шароитида иқтисодиётни экологиялаштириш муаммоларига маълум даражада эътибор берилган; экологиянинг ижтимоий-демографик ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жихатлари, экологик таълим-тарбия муаммолари атрофлича баён этилган.

I БОБ. «ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МАЗМУНИ

1.1. «Ижтимоий экология» фанининг предмети

Жамият таракқиёти қонуниятларини илмий англаш, инсонни ижтимоий феномен сифатида кўрсатиш унинг таракқиётини тўғри белгилаш имкониятини беради. Жамият аъзолари ўзаро муносабатлар жараёнида яратган ижтимоий ва рухий муҳитлар таъсири ижтимоий-экологик экотизим дейилади. Ушбу илм тармоғи қайси объектив борлиқни ва унинг қайси жабҳасини ўрганишни, бундан мақсади нима эканлигини ҳамда шу соҳада доимо ҳукм сурувчи қонуниятлар жамият манфаатларига қандай хизмат қилишини англашга кўмаклашади.

Одамзот биоижтимоий мавжудот бўлганлиги туфайли унинг биологик моҳияти билан бир қаторда ижтимоий ва рухий моҳиятини сақлаб қолиш зарур. Чунки биосферанинг таркибий қисми бўлган, тирик мавжудотларнинг олий шакли ҳисобланган инсон бир пайтнинг ўзида ҳам табиий муҳитда, ҳам ижтимоий ва рухий муҳитларда яшайди. Шу боисдан у биологик ижтимоий ва руҳшунослик қонуниятлари бўйича ривожланиб боради ҳамда уларнинг доимий ўзаро таъсири остида бўлади.

Ҳар бир давлатнинг ички ва ташқи сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий фаолияти натижасида юзага келаётган инсонлар ҳаёт-мамотининг ижтимоий муҳити «макроижтимоий муҳит» дейилади. «Ижтимоий экология» табиат, ижтимоий ва техника фанларининг энг муҳим қарашларини умумлаштирган ва яхлит ҳолда уйғунлаштирган фандир.

«Ижтимоий экология» нисбатан янги фан бўлиб, уни изоҳлашда бир фикрлилик йуқ ҳатто кўпинча ижтимоий фанлар тизимида бу фаннинг ўрни туғрисида тортишувлар мавжуд. ўрганадиган нарсани аниқлаш учун, «Ижтимоий экология» ижтимоий фанлар орасида йуқ деган нуқтаи-назарни соқит қилиб, унинг фан сифатида пайдо бўлиш ва расмийлашиш жараёнини кўздан кечириш зарур. Аслида, «Ижтимоий экология»нинг пайдо бўлиши ва ривожланиши «Социология»нинг атроф-муҳит муаммоларига, яъни инсон экологиясига ижтимоий нуқтаи-назардан ёндашишга қизиқиш ортиб бораётганини кўрсатади. Дарҳақиқат олдин «Инсон экологияси», кейин эса, «Ижтимоий экология»нинг пайдо бўлиши ҳам шундан далолат.

«Ижтимоий экология» ҳар хил ва ҳатто қарама-қарши изоҳларга асослангани сабабли узоқ вақт шаҳар социологияси, урбанизацияси сифатида мавжуд бўлади. У ҳақдаги тушунча, унинг нусхаси ва назарияси макон-ижтимоий тузулма ва жараёни, айниқса, аҳоли қупайиб кетган катта шаҳарлар доирасида, умумий тушунтириш ҳамда изоҳлашнинг тимсоли мисоли сифатидаги вазифани бажариб келмоқда. Табиат инсон учун ягона макон, у одами турли озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак уй-жой ва бошқа зарурий буюмлар билан таъминлайди.

Аҳолининг экологик онги табиат муҳофазасини мунтазам амалга оширишда асосий ижрочи омил ҳисобланади. Аҳолининг барча табақалари – боғча ёшидаги ёш болалардан тортиб, муйсафид отахон ва онахонларгача атроф-муҳитга яқдил, ижобий фикрда бўлишлари, унга зиён-заҳмат етказмаслик руҳида тарбияланишлари керак. Мамлакатимиз зиёлилари - тарбиячи, уқитувчи, оммавий ахборот воситалари хизматчиларининг бугунги бирдан бир вазифаси - жамиятимиз ижтимоий ва рухий муҳитлари тозаллигини сақлаш ва аҳолига экология маънавияти асосларини ургатиб боришдан иборат. Шундай қилиб, инсон яшаб турган муҳитни барқарор вазиятда асраш, унинг биоижтимоий тадрижий ривожланиш жараёнини меъёрий ҳолатда сақлаб қолиш, демакдир.

1.2. «Ижтимоий экология» фанининг шаклланиши ва ривожланиши

"Ижтимоий экология"-нисбатан янги фандир. «Ижтимоий экология» биоэкология таъсирида шакллана бошлади. Шу сабабли бу фан туғрисидаги тушунчаларнинг катта қисми ўсимликлар ва ҳайвонлар экологиясидан олинган. Бунда ижтимоий экология, ижтимоий география ва иқтисодий назариянинг макон-вақт ёндашувидан ҳам кенг фойдаланилган.

«Ижтимоий экология» биринчи жаҳон уришидан сўнг фаол ривожланиш палласига кирди. Жаҳон социологларининг 1966 йилда бўлиб ўтган бутун конгресси «Ижтимоий экология» нинг оёқда туриши ва ривожланишига жиддий тўртки берди. Бу фаннинг жадал ривожланиши социологларнинг 1970 йили Венада ўтказилган навбатдаги конгрессида «Ижтимоий экология» муаммолари бўйича Социологларнинг бутунжаҳон бирлашмаси -Тадқиқот қумитасини тузиш имконини берди. Бу билан, аслида, «Ижтимоий экология» «Социология» мустақил соҳаси сифатида тан олинди ва унинг янада тезроқ ривожланиши ва предмети янада аниқроқ белгиланишига тўртки берилди. XX асрнинг 10-20- йилларида «Социология»нинг янги соҳаси шаҳар «Социологияси» номи билан пайдо бўлган «Ижтимоий экология» кўпроқ Ғарб мамлакатларида шаҳарларда одамларнинг урнашишини энг мувофиқ равишда ташкил этиш бўйича амалий вазифаларни ҳал эта бориш баробарида изчил ривожланди.

Машҳур Америка олими, инсон экологиясининг кўзга кўринган классик вакили Радерик Маккензи биринчилардан бўлиб «Ижтимоий экология»га таъриф берди. У «Ижтимоий экология» фақат мазкур вақтда мавжуд экотизим билан алоқадор эмаслигини таъкидлаган. Инсон жонзодлари ўзаро таъсири оқибатида пайдо бўладиган фазога оид муносабатлар ва ҳаётни сақлаб қолиш бўйича муносабатлар экология ва маъданий омиллар мажмуига реакция сифатида ўзгаришлар жараёнида муттасил бор бўлади. «Ижтимоий экология»нинг вазифасига табиий ва қўзғатувчи кучлар фаолияти қонун-қоидаларини тушуниб олиш учун ана шу жараёнларни ўрганиш киради.

Кейинги даврда «Ижтимоий экология» хусусида яна бир қураш пайдо бўлди. Бу қурашнинг бунёдкорлари Л. Шуор ва Д. Дункан уни, экология мажмуи туғрисидаги қараш, деб атадилар. Тўрт омил: популяция, муҳит, технология ва ташкилот экология мажмуини ташкил этади. Улар сабаб ва фаолият жихатидан ўзаро боғлангандирлар. Омилларнинг исталган биридаги ўзгариш, энг аввало, кичик даражага қаратилган классик экологиядан одамларни узоқлаштирмоқда. Янги «Ижтимоий экология» тадқиқотларда ўзаро боғланган бир қанча даражалари, жумладан, макро даражаси билан боғлиқ бўлади, деган фикр олға сурилмоқда.

Америкалик ижтимоий эколог ҚФланнери «ҳар бир экотизимда инсоният ҳамжамиятларини таҳлил этишга ёндашиш барча ахборот берувчига ўхшаб, экология доирасида бўлади», деб ёзган эди.

«Ижтимоий экология» соҳасининг ривожланишига кўп хизмат қилган А. Хоули «Ижтимоий экология» ҳамма нарсани тушунишга қобилиятли бўлган ижтимоий фанга айланиши керак» деган фикрда ўзига хос «Ижтимоий панэкологизм»ни эълон қилади. Ана шу таълимотдан кўриниб турибдики, табиий шаклларга нисбатан муносабат бўйича материя ҳаракати ижтимоий шакллариининг етакчилик ролини рад этиш Ғарб муаллифларини «Ижтимоий экология» хусусида умумий фикрга олиб келган.

Мутахассисларнинг бир қанча фанлар бўйича узоқ йиллар давомида олиб борган тадқиқотларида шу нарса маълум бўлдики, табиий-ижтимоий тўпламнинг вужудга келиши ва ривожланиши ижтимоий ҳаёт ва табиатнинг ўзаро таъсирини тадқиқ этиш жараёнида фанларнинг бир-бирига кириб бориш жараёни кучаяди.

1.3. «Ижтимоий экология» фанининг бошқа фанлар билан алоқаси.

«Ижтимоий экология» бир қатор амалий муаммоларни тадбиқ этадиган шунчаки соҳа бўлмай, балки у ижтимоий, табиат муносабатлари қонуниятлари, инсоният ва атроф-муҳит ўзаро таъсирини аввал қулайлаштириш, кейин эса мувофиқлаштириш қонун-қоидалари ва усуллари туғрисидаги уйғунлашган фандир.

Ижтимоий-экологик муаммолар ривожланишининг ҳозирги босқичида уларни тизимли таҳлил этиш марказий вазифа бўлиб қолди. Фан сифатида «Ижтимоий экология»нинг мантикий тузилишини кашф қилиш, табиий-ижтимоий жараёнлар ҳаракатини кучайтириш ва мувофиқлаштириш туғрисидаги уйғунлашган фан сифатида «Ижтимоий экология»нинг шаклланиши, хусусияти ва қонун-қоидаларининг ўзига хослигини диалектик тадқиқ этиш бундай таҳлилнинг умумий назарий асосига айланмоқда.

«Ижтимоий экология» - бу, уйғунлашган фан бўлиб, инсон, жамият ва табиатнинг ўзаро муносабатлари қонуниятларини тадқиқ этади. У ижтимоий-экология тизими ривожда эволюцияни таъминловчи ижтимоий-табиий муносабатларни қулайлаштириш ва мувофиқлаштириш туғрисидаги фандир.

«Ижтимоий экология» тирик нарсалар экологияси ва Ер сайёраси экологиясидан тубдан фаркланади. Гап шундаки, фақат одамлар (жамият) гина модда ва табиат кучлари шаклини узгартириб, меҳнатнинг ижтимоий ривожланиши жараёнида ахборот оқимларини кучайтириш ва узгартириш орқали ўз ҳаётини дунёга келтиради.

«Ижтимоий экология»нинг микротузилиши алоҳида фанлар ютуқларини уйрунлаштирувчи ўрта булакни, яъни ишлаб чиқариш экологияси (табиатдан фойдаланиш тарихи ва назарияси туғрисидаги таълимот), инсон экологияси (марказий булак) ва фазо (глобал) экологиясини ўзичига олади. Алоҳида фанлар (табиат, ижтимоий, техникавий) бир хил объект (жамият-инсон-техника-табиий муҳит тизими) нинг турли томонлари ва ҳолатлари туғрисидаги билимларни ургатади.

Мазкур тизим ҳаракати ва унинг элементлари туғрисидаги алоҳида илмий билимлар тегишли табиий, ижтимоий, техникавий фанлар гуруҳи доирасида умумлаштирилиб, кейин эса ғносеологик умумлаштириш маҳсулотлари амалий эҳтиёжлари ва мақсадлар асосида қурсатиб утилган булакларда уйрунлашган вақтдагина «Ижтимоий экология» нормал ривожланиши мумкин.

1.4. «Ижтимоий экология» нинг тадқиқот доираси

«Умумий экология» каби «Ижтимоий экология» ҳам узининг тадқиқот объектига эгадир. Ижтимоий экология тизими «Ижтимоий экология» урганадиган объектдир. «Ижтимоий экология» тизими, бу биргаликда яшайдиган, ўзаро диалектик бирлик ва алоқада бўладиган турли ижтимоий гуруҳ, бирлик ва популяциялар ҳамда улар атрофидаги табиий ва ижтимоий иқтисодий тизимлар мажмуидир.

“Ижтимоий экология” тизими ер шарини қамраб олган (глобал), регионал ва маҳаллий тизимларга бўлинади. Ер шарини қамраб олган “Ижтимоий экология” тизимида сайёрамиз табиати, бутун инсония жамияти, ўзаро таъсирда бўлади. Регионал ва маҳаллий “Ижтимоий экология” тизимида инсоният жамият руҳлари атроф табиий муҳити билан турли даражадаги кўпроқ ёки автоном бошқариладиган маъмурий ҳўжалик бирлиги, давлатлар, мамурий вилоятлар ва туманлар, шаҳарлар, тўлиқ қишлоқ ҳўжалик корхоналари доирасида ўзаро таъсирда бўлади.

Шундай қилиб ижтимоий экология тизимининг даражама даража тузилмаси пайдо

бўлади: давлатлардан иборат глобал тузилма ундан кейин вилоятлардан охиргиси туманлардан иборат тузилма: улар шаҳар ва қишлоқ хўжалиги тузилмаларини ўз ичига олади. Ўз навбатида ҳар бир “Ижтимоий экология” тизими икки асосий кичик тизим табиий ва ижтимоий иқтисодий тизимлар қўшилишидир. Улар қуйи даражадаги тизимлардан ташкил топади, табиийси жонли ва жонсиз ижтимоий иқтисодий демографик ва хўжалик тизимлари қўшилишидан иборатдир.

Бундан ташқари, ҳар бир кичик тизим таркибий қисмлардан иборат бўлади: табиийси ер қобиғи қалинлигининг юзасига яқинини, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот дунёсини, ер юзаси остидаги сувларни атмосфера ҳавосини, ижтимоий иқтисодий аҳоли, уй жой, корхоналар, муҳандислик иншоотлари, коммуникациялар, транспорт ва инсон хўжалик фаолиятининг, бошқа объектларини ўз ичига олади.

Ижтимоий экология тизими жўшқин тизимдир. Унинг кичик тизимлари ва таркибий қисмлари узлуксиз ўзгаради ва ўзаро таъсирда бўлади. Нормал ривожланадиган ижтимоий экология тизимларида улар жўшқин мувозанат ҳолатида бўлади. Агар антропоген таркибий қисмларининг гепертрофланган ривож бу мувозанатни бузса, ижтимоий экология тизими келиб чиқадиган барча ижтимоий иқтисодий оқибатлар билан бирга таназзулга юз тутди. Марказий осий ижтимоий экология тизимининг классик мисолидир, бу минтақанинг табиий ва ижтимоий иқтисодий кичик тизимларида бўҳрони вазият пайдо бўлган.

Ижтимоий экология тизимининг ҳар бир таркибий қисми шу қисмнинг вақт ва макондаги ўзгарувчанлигини ифодаловчи бир қатор кўрсаткичлар билан тавсифланади. Бу кўрсаткичлар ижтимоий экология тизими жўшқин мувозанатига таъсир этувчи омиллар ва айни вақтда ижтимоий экология тизими умумий ҳолатини акс эттирадиган индикаторлар ҳисобланади. Бу билан жамиятга мақсадга йўналтирилган хўжалик фаолияти воситасида узининг тартибга солувчилик вазифасини бажариш имкони берилади. Шундай қилиб, ижтимоий экология тизими уз-узини тартибга соладиган кибернетика тизимларидан иборатдир. Уларнинг жушқин мувозанати, табиий экология тизимларидан фарқли улароқ, ижтимоий онг, жамият ва табиатнинг коэволюцияси томонидан таъминланиши керак

Ҳар бир ижтимоий экология тизимининг жушқин мувозанатини унинг энг қулай фаолият тузилмаси таъминлайди. Бу тузилма энг қулай функционал зоналаштириш ва табиатдан фойдаланишнинг энг қулай тартибини ўзичига олади. Энг қулай функционал зоналаштириш хўжалик йусинида фойдаланиш қуринишлари дехдончилик яйловчилик урмончилик саноат, дам олиш жойлари, қуриқхона ва бошқалар Ўртасида ижтимоий экология тизими ҳудудий бойликларини ижтимоий экология жихдидан энг оқилона, яъни ижтимоий, иқтисодий ва табиий муҳрфазалаш талабларини ҳисобга олган ҳолда тақсимлашдан иборатдир. Табиатдан фойдаланишнинг энг қулай тартиби эса, ижтимоий экология тизими турли-туман қуринишдаги табиий бойликлардан иқтисодий жихдидан энг қулай фойда олишни қулаб фойдаланишдан иборатдир. Бунда геоэкологик тизимни ташкил этувчи таркибий йул қуйилган чегарадан ортиқ юк тушмаслиги керак албатта.

1.5. «Ижтимоий экология» нинг вазифалари

«Ижтимоий экология» предметининг тахдили бу фан махсус фанларга хос хусусиятга эга булмаслигини курсатади, зеро у воқеаликнинг асосий сохдлари-инсон, жамият, табиат Ўртасидаги чуқур алоқдларни очиб беради. Бу «Ижтимоий экология» «Жамият-инсон-техника-табиий муҳит» тизимлари бир бутунлиги ва бир-бирини тақозо қилишини тадқиқ этадиган уйғунлашган фан эканлигидан далолат беради. Унинг узига хослиги яна шундаки, у материянинг мажмуи ва тизим сифатида олинган ижтимоий ва бошқа барча ҳдракат шакллари Ўртасидаги қонуний алоқдларни урганади. Бу фан табиий-илмий ва ижтимоий фанларни уйрунлаштирувчи «Фалсафий материализм»нинг умумий методологияси негизида шаклланади ва ривожланади.

Г.А.Бачинский адолатли равишда таъкидлаганидек «Ижтимоий экология» уйғунлашган фанлараро хусусият мавжуд булгани учун тизимли бир бутунликка эга. Назарий асоси «Материалистик диалектика» булган бу фан «География», «Иқтисодиёт», «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти», «Биоэкология», , «Муҳандислик экологияси» ва ҳоказоларнинг ижтимоий-табиий қарашларини уйғунлаштиради.

«Ижтимоий экология» назарий (фундамент) ва амалий йуналишларга эга. Инсоният жамиятнинг атроф табиат муҳити билан ўзаро таъсири қонуниятларини урганиш, жамият ва табиатнинг ўзаро мувофиқлашган (балансланган) таъсири умумий назариясини ишлаб чиқиш назарий жиҳатдан «Ижтимоий экология»нинг предметиدير. Регионал ва маҳаллий ижтимоий экология тизимларини мажмуи (комплекс) урганиш ва комплекслаштириш (моделлаштириш)ни «Ижтимоий экология» предмети дейиш мумкин. Бунда шу тизимларнинг қулай фаолият-тузилмасини аниқдаш мақсад қилиб қуйилади.

«Ижтимоий экология»нинг асосий вазифаларини аниқлаётган жамият ва муҳитнинг ўзаро таъсирини акс эттирадиган «Экология»га нафақат тушунча сифатида, балки экологиянинг ижтимоийлиги сифатида ҳам эътибор бериш лозим. Бунинг маъноси шуки, «Ижтимоий экология» тадқиқотлари маълум меъёردа ижтимоий тузилмаларга, ижтимоий тузилмалар нақадар бошқарувчи жамоат-ишлаб чиқариш технологиясига мўъноси аниқлашга, жамият ва атроф-муҳитнинг ўзаро таъсирини қулайлаштиришга, инсониятнинг бутун ер шарига тааллуқли муаммоларини ҳал этишга қаратилиши керак Шундай қилиб, ижтимоий тузилмаларга мувофиқ келадиган қонунларни (моделларни) ишлаб чиқиш «Ижтимоий экология»нинг энг муҳим вазифасидир.

Ижтимоий тузилмаларнинг ўзи ҳам, жамоат-ишлаб чиқариш технологияси мазмуни, жамиятнинг бутун ҳаёт фаолияти шу жамиятнинг ижтимоий аҳамиятли эҳтиёжлари билан ҳал қилувчи даражада борлиқдир.

Зиддиятли цивилизациянинг бутун тарихий даври, ўзгартирувчи технологиянинг ҳукмронлиги моддий эҳтиёжлар устун туриши билан тавсифланган. Моддий бойлик яратиш тараккиётни ҳаракатга келтирувчи асосий мазмун (мотив) сифатида майдонга чиқди. Аммо бундай тараккиёт узининг табиий чегарасига эга бўлиб, сайёра ва унинг биосфераси пировард аҳамияти билан ер шари экологик бўҳронга интилган бўлади.

Инсон табиатига энг муносиб ва унга айнан ўхшайдиган эҳтиёжларни инсон ва инсоният жамияти моҳиятидан чиқара билиш ҳамда уни ижтимоий аҳамиятли даражага қутариш «Ижтимоий экология»нинг энг муҳим вазифасидир. Бу эҳтиёжлар инсоннинг чексиз вужудга келаверишида рағбатлантирувчи ва ўзгартирувчи омил бўлишга қодирдир. Афтидан, бундай эҳтиёжларни маънавий, ақлий фаолиятдан келтириб чиқариш лозим бўлади.

Маънавий ривожланиш моддии ривожланишдан фаркди улароқ, чексиздир. Бундан ташқдри, унинг энг жиддий устунлиги шундаки, у бошқд бировнинг хисобига амалга оширилиши мумкин эмас, унга бошкаларга кандайдир зарар етказмаган ҳрлда ҳар бир киши эришиши мумкин. Бинобарин, шуни ҳам назарда тутиш лозимки, акдий ривожланиш булмай, лаззатланиш ва кайф-сафони кузлайдиган муайян маънавий эҳтиёжларни крндириш табиат ва жамиятга зарар етказади.

Купгина тадқиқртчиларнинг фикрига кура, жамият билан табиат Ўртасидаги узаро муносабатларни мувофиклаштириш, «Ижтимоий экология» тизимларида табиий ва антропоген таркибий қисмларни мувофиқ равишда уйқунлаштирадиган ҳамда одамларнинг санитария-гигиена, нафосат ва моддий эҳтиёжларини крндирадиган сифат жихатдан янги табиий маданийлашган ҳаёт муҳитини яратиш ҳамда куллаб-қувватлаш «Ижтимоий экология»нинг асосий вазифасидир. Мазкур вазифа регионал ва маҳаллий ижтимоий экология тизимлари энг кулан фаолиятини таъминлайдиган тузилмалар яратиш воситасида ҳал этилиши мумкин.

Қисқача хулосалар

«Ижтимоий экология» табиат, ижтимоий ва техника фанларининг энг муҳим карашларини умумлаштирадиган ва бир бутун қилиб бирлаштирадиган уйғунлашган фандир.

Табиат инсон учун ягона макон, у одамни турли озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечақ уй-жой ва бошка зарурий буюмлар билан таъминлайди.

«Ижтимоий экология» биоэкологик таъсирда шакллана бошлади.

«Ижтимоий экология»нинг микротузилиши алоҳида фанлар ютуқларини уйрунлаштирувчи учта булакни, яъни ишлаб чиқариш экологияси, инсон экологияси ва фазо экологиясини ўзичига олади. Ижтимоий экология тизими ер шарини камраб олган (глобал); регионал ва маҳаллий тизимларга булинади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Ижтимоий экология» фани нимани ўрганади?
2. «Ижтимоий экология» фанининг ривожланиш босқичлари.
3. «Ижтимоий экология» фани қайси фанлар билан алоқадор?
4. «Ижтимоий экология» фанининг бозор иктисодиёти шароитидаги вазифалари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И. А. Узбекистан XXI аср бусарасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Узбекистон», 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Региональное прооблему социальной экологии. Т. «Узбекистон», 1992.
3. Шодиметов Ю.Ш. ««Ижтимоий экология»га кириш». Тошкент «Уқитувчи», 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. М «Владос», 1998.
5. Камаров В.Д. Социальная экология [J Л., 1990.
6. Маркович Д.Ж. Социальная экология. М. Просвущение 1991.
7. Багинская Г.А. Основу социозкологии. Львов, 1993.

II БОБ. ИЖТИМОЙИ ЭКОЛОГИЯНИНГ МУАММОЛАРИ ВА ҚОНУНЛАРИ

2.1. Ижтимоий-экологик муаммолар ва уларнинг оқибатлари.

Экологик халокатлар оқибатлари йил сайин дахшатли тус олмокда. Биз бу халокатлардан сакданиш устида эмас, балки уларнинг таркалишини камайтириш, сайёрамизни hozirgi ахволга олиб келган замонавий цивилизациянинг техноген ва ижтимоий-маданий оқибатлари шиддатини тухтатиш устида бош котиришимиз керак. Бу эса эътиборни содир булаётган экологик халокатларнинг сабабларини охиригача англаб олишга, чуқурроқ тадқиқ қилишга ва салбий оқибатлардан кутилиш йулларини излашга қаратмоғимизни такозо этади.

Купгина тадқиқотчиларнинг фикрича, табиатдан фойдаланишда экология қонун-қоидаларига хали етарли равишда риоя қилинмаяпти. Лекин айти пайтда экология қонуниятларидан амалда фойдаланиш борасидадастлабки қадамлар қуйилмокда. Экотизимларни бошқаришни урганиш, уларнинг тузилишини, алоҳида қисмлари ўртасидаги узаро муносабатларнинг узгариб кетаётган муҳит шароитларида бир бутунлигини таъминлайдиган узаро таъсир этиш мажмуи ва бошқа жиҳатларини янада чуқурроқ урганиш зарурати туғулмокда.

Моддаларнинг биологик айланишига мадад бериш экотизимнинг бош вазифасидир. У тизимни ташкил этувчи популяциялар ўртасидаги узаро муносабатлар асосида амалга ошади. Зотлар билан алоҳида популяцияларнинг узаро таъсири турли усулларда руй беради. Аммо улар орасида биологик айланиш бош халқасини моддалар ва энергиялар бир шаклдан бошқасига айланишини таъминлайдиган оралик алоқалар катта аҳамиятга эга. Айти бир вақтда ҳар бир популяция муҳитдаги аниқ шароитларда турнинг яшаш вазифасини саклаш ва қайта ишлаб чиқаришдир. Инсон табиат хазинасидан зарур бойликларни олар экан, аниқ популяция экотизимида канаканги алоқаларни бузаётганига купинча бефарқ қарашади.

Ҳайвонлар ва усимликлар популяцияларидан куп холларда уларнинг жинси ва ёш тузилмаси ўрганилмай, зичлиги, туғилиши ва улиши, янгиланиш имкониятлари ҳисоб-китоб қилинмай фойдаланилади. Бу биологик бойликларнинг таназзулга тутишигагина эмас, балки шу худудда турларнинг йуқолиб ёки бутунлай кирилиб кетишига олиб келади.

2.2. Табиий ресурслардан интенсив фойдаланиш ва бошқа усуллар орқали жамиятнинг экотизимга таъсири

Табиий ресурслардан интенсив фойдаланиш ва бошқд усуллар орқдди жамиятнинг экотизимга таъсири оқибатида антропоген юкнинг усиши табиий бойликларнинг зарарланишига олиб келади. Инсон популяцияси микдорининг гоятда ортиши, ҳамда модда ва энергиянинг инсон популяция орқали ҳаракат қилиши табиий экология тизимларининг алмашилиши ёки бутунлай йуқ булиб кетишини келтириб чиқаради. Инсоният жамиятига хос булган моддий қайта ишлаб чиқариш туфайли бу таъсирнинг ортиши ва янги техникани куллаш, ҳозирнинг узидаёқ инсон популяцияси ер шарининг катта маконларидан нафақат бош трофик йул (канал)га, балки барча даражадаги биогеноценозни узгартирувчи бош кучга айланган.

Экотизимларни таҳдил қилаётганда инсон уларнинг ички тузиламларидан ажратиб олинадди ва тизим устига курилган ижтимоий ҳодиса сифатида куздан кечирилади. Лекин бу инсоннинг экология тизими билан бевосита ва билавосита алоқдларини ҳамда бу

алоқаларнинг экотизимда модда алмашинувига таъсирини сира ҳам истисно этмайди.

Цивилизация давригача инсон популяция сифатида табиий экотизимнинг ва экотизимлар устига қурилган бирликларнинг элементи бўлган, нисбатан тартибга солинган узаро алоқдлар тузилмалари ва вазифаларига қушилган. Энди эса вазият шундайки, инсоннинг техникавий фаолияти таъсири натижасида табиий экотизимнинг ёппасига инқирозга учратмокда.

Хозирги пайтда экологлар табиатнинг табиий ҳрлати қандай узгараётгани, организм муҳитнинг узгараётган шароитларига қандай мослашаётгани каби масалаларни ҳал этишлари, аниқ олинган экотизимларда антропоген жараёнларнинг йул қуйилиши мумкин бўлган меъёрларини аниқдашлари маҳсулотларда моддаларнинг биологик айланишини таъминлайдиган технология лойиҳдлари ва жараёнларини ишлаб чиқишда қдтнашишлари, саноат ва аҳоли тупланган ҳудудларда экотизимларни тиклаш ва барпо этиш услубларини ишлаб чиқишлари керақ. Бошқача қилиб айтганда, табиий экотизимларни, уларнинг узгаришига олиб келадиган антропоген фаолият Ўртасидаги тугри ва такрорий алоқдлар ҳамда таъсирлар йулларини урганиш зарурати туғилмокда. Шунинг учун ҳам инсоннинг экосистмага таъсирини урганиш ва туркумлаш биринчи уриндаги вазифадир.

2.3. Табиатда экотизимга таъсир қилувчи антропоген омилларнинг турлари ва оқибатлари

Эколог ҚА.Малтиновский қуйидаги асосий антропоген таъсирларни ажратиб курсатади:

а) Абиотик муҳитни узгартирувчи таъсирлар. Улар техника воситалари билан муайян мақсадни кузлаб атайин курсатилади ёки қушимча ҳужалиқ фаолияти натижасида юзага келади. Бу таъсирлар биотик тизимларнинг муҳитга мавжуд мослашув ҳолатини бузади ёки агар курсатиладиган таъсирўзжадаллиги буйича экотизимнинг бузилган мувозанатларини тиклаш чегараларидан утиб кетса, уларни қайта қуришга олиб келади. Бундай чегарадан чиқиб кетиш ҳоллари геологик гидрология ва метеорология шароитларининг бузилиши, организмлар ёки бошқа бирикмалар ҳаётини чегараловчи биогенларни қалаштириб ташлаш, сув, ҳаво, тупроқ таркибий қисмлари Ўртасидаги нисбатларнинг узгариши ва бошқа узбошимчалиқлар оқибатида руй беради. Улар экотизимни одат бўлиб қолган дастурдан чиқаради. Бу узгаришлар саноат, мелиорация, қишлоқ ҳужалиғи, урбанизация сабабли амалга ошади. Бу уринда таъсирлар абиотик элементлар, қадриятлар узгаришига ва шу пайтгача мазкур шароитларда бўлмаган янги элементларни жорий қилишга олиб келади.

б) Мухит шароитлари антропоген узгаришларининг биотик таркибий қисмлар ҳаёт фаолиятига восита ёрдамида таъсири. Шароитларнинг бу узгаришлари организмлар ҳаёт фаолиятини қучайтиради ёки сусайтиради ва уларнинг муҳит шароитига таъсирини оширади. Бундай ҳрлатлар тупроқ ҳрсил қиладиган жинслар, тупроқ бузулишида, ер ости сувлари даражаси, ҳудуднинг сув таъминоти бекдрор узгарганда кузатилади. Мухит шароитларининг техника воситалари ёрдамида узгариши биртларга энг жиддий таъсир курсатади.

Тирик организмларга техниканинг бевосита таъсири. Тирик организмларга техника воситалари билан далаларга ишлов беришда, ҳосилни механизмлар ёрдамида йигиштиришда, поезд, автомобиль, транспорт ҳаракати вақтида, электр тармокдарини қуришда, сув бостиришда, ҳудуд кечаси ёритилганда руй беради. Бу жараёндаги йукртиш оддий механика ёрдамида йукртиш ҳисобланади. Бевосита механик таъсирнинг бошқд қуринишлари, бу ² популяция ёки биогеоценозни автомобиль йуллари, темир

йуллари, дамбалар кураётганда турли техникавий тусикдар билан майда қисмларга булиб ташлашдир. Курилиш вақтида пайдо буладиган вазиятларда анъанавий вазифаларни бажариш учун папуляциялар камлик қилиб қолиши мумкин. Бундай тусикдар зотларнинг кучиб юришига каршилиқ қилади, генефонд ва эволюция жараёни узгаришини келтириб чиқаради. Биотларга бевосита тутридан-тутри таъсир курсатувчи омиллар. Улар фойдали усимликларни йигиш, саноат жамиятга эга булган хдйвонларни тутридан-тутри овлаш ёки отиб олиш, организмларни ёки алоҳида турлар химоясини йукотиб юбориш куринишларида намоён булади. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, инсон ва техника муайян маънода экологияга оид илмий тадқиқот дастурларининг бир қисмига айланади. Бундай шароитларда табиий экотизимларда инсон ва техникани урганиш умумий экологиянинг ижтимоий экологияга жалб қилинадиган қисми учун асосий вазифа ҳисобланади. «Умумий экология»нинг бу қисми нафакат назарий, балки амалий йуналишга ҳам эга булиши экотизимни қулайлаштирадиган хужалиқ тадбирларини ишлаб чиқиш заруратини юзага келтиради.

2.4. Ижтимоий экологиянинг асосий қонунлар

Мантикий фондида предметни тавсифлайдиган қонун-қоидалар муайян фаннинг муҳим курсаткичидир. Фан кашф этган қонуниятлар унинг ғнесалогик етуклигидан ва амалиётга жавоб бериш қобилиятидан дарак беради. Хуш жамият ва табиий муҳит узаро таъсирининг муҳим йуналишларини акс эттирадиган қандай қонунлар, «Ижтимоий экология» фан сифатида мавжудлиги ҳақидаги фикрларни асослаши мумкин.

Эколог олимларнинг фикрига қура, жамиятнинг характери унинг томонидан ўзтабиат муҳитидан ва ҳаёт фаолиятининг табиий бойликларидан фойдаланиш характерини олдиндан белгилаши мумкин. Шу боисдан биз табиий-ижтимоий континуум ичида жиддий, тарихан барқарор ва умумий бошлиқ сифатида табиатдан фойдаланиш характерига нисбатан ижтимоий тузумнинг бошқарувчилик роли қонунини қайд этишга ҳақдимиз. Унинг мазмуни мазкур жамиятнинг табиатдан фойдалинишга шундай иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий таъсир курсатишини ўзичига оладики, у моддий ишлаб чиқариш соҳасини, ишлаб чиқариш кучлари ривожини тезлаштиради.

Юқрида курсатиб утилган қонун ҳаракатининг объективлиги материя ҳаракатининг ижтимоий шакли, шу материя ривожининг қонуниятли маҳсули булиб, сифат жиҳдидан узига ҳосдир. Шундан келиб чиқиб, В.Д. Камаров тегишли мантикий таърифни, боилиқни меҳнат воситалари билан қулга киритишнинг ҳаёт воситалари табиий бойлигидан устунлиги қонунини таклиф этади.

Табиий муҳит ҳолати ва жамият ривожининг характерининг энг мувофикдиги қонуни. Ижтимоий-эколог Э.В. Гирусов табиий муҳит ҳолати ва жамият ривожининг характерининг энг мувофикдиги қонунини таърифлаб берган. Бу қонуннинг мазмуни шундан иборатки, табиий муҳит ҳолати ижтимоий ишлаб чиқариш усули ва ривожланишининг аниқ тарихий чегарасидир. Агар жамият уша муҳитда қолса туриб, узининг табиатга муносабати сифатини узгартирмай, ишлаб чиқаришни жадал ривожлантираверар экан, муайян босқичда экология бухрони ҳолатига киради. Бухроннинг ривожланиши эса, мазкур цивилизациянинг ҳалокати билан тугайди ёки жамият ишлаб чиқариш кучлари характеры узгаришига сабабчи булади.

Жамият ўз фаолиятининг табиатдаги узоқ, табиий-тарихий натижаларини ҳисобга олмай, ишлаб чиқаришни тартибсиз олиб боришдан тухтамас экан, курсатиб утилган қонун мажбурий ҳдракатда булади. Э.В. Гирусов фикрига қура, Ҳозирги даврга келиб инсоният қудратли геологик қулга айланган булиб, табиат

тикланишини, таъминлаш крбилияти вазифасини ўззиммасига олиши керак Бунда уз-уздан равшанки, сайёрамизда бир-бирига кдрама-кдрши ижтимоий-иктисодий тузумлар мавжудлиги, мазкур вазифани бажариш учун барча давлатларнинг ҳамкорлиги зарур. Иқтисодий ва ишлаб чиқдрилишнинг илмий-техникавий таракдиёти мавжуд булгани хрлда бундай ҳамкорликнинг хдр кднакднги сустрлашуви глобал ижтимоий-экологик вазиятнинг кескинлашувига олиб келади. Ойкуменанинг табиий-тарихий кенгайиш крнуни. Ойкуменанинг тарихий-табиий кенгайиш крнуни таъсирининг турли томонларини Хозирги шароитларда «Тарих», «Биология», «Геология», «География» ва бошкд купгина фанлар урганмокда. Шу билан бирга, бу йуналишдаги илмий маълумотлар факдт ижтимоий экология доирасида уйкуллашади. Инсоният ривожининг тарихий тажрибаси курсатишича, Ойкумена узлуксиз кенгайиб боради. Жамият таракдиёти билан унинг ишлаб чиқдрилиш, амалий фаолияти чегаралари Ўртасидаги такрорланиб турадиган алоқдлар янада ривожланади. Ойкумена кенгайишининг геогрфик-фазовий микрслари юкорида айтилган уйгуллашишда техника фанлари, космонавтиканинг ҳам катнашишини талаб қилади.

В.И. Вернадский кашф этган ноосферанинг тулқинсимон ривожланиши шамойили «Ижтимоий экология»нинг асосий қонунидир. У кейинги минг йиллар ичида меҳнат ва фан ноосферани ривожлантира бориб, биосфера ва Ернинг бошкд кдтламларига таъсирини муттасил кенгайтира ва чуқурлаштира борганлиги туғрисидаги ҚОНУН 1940 йилдаёқ матбуотда чоп этган эди. У шундай деб ёзган эди: «Биосферада сунгги ун мингинчи йилликда ўзаҳамияти буйича «Эркин энергия»нинг янги шакли янгидан бунёд этилади; Инсоният маданияти энергияси ёки маданий биогеохимё энергия, деб аташ мумкин булган биогеохимёвий энергиянинг бу янги шакли хозирги вақтда ноосфера бунёд этаётган биогеохимёвий энергиядир... У организмларнинг аклий фаолияти билан ҳаётнинг олий қуринишида мия ривожини билан боғлиқдир ва факдт акднинг пайдо булишидан эътиборан биосферанинг ноосферага утишини тайёрловчи шаклда булар экан». Вернадский бой илмий материални умумлаштириб, инсониятнинг маданий биогеохимёвий энергияси олдинга караб усиши хусусида хулосага келади. Бу белгилар ноосфера ривожининг танаффуслари изчил қисқариши, орқага кдйтмаслигидан далолат беради. Бир вақтнинг узида Ойкуменанинг кенгайиш жараёни давом этаётгани ва ижтимоий ҳаёт олга томон ривожланишини, планетамизнинг турли қисмларида цивилизация суръати узгараётгани ҳисобга олинадиган булса, ноосферанинг тулқинсимон ҳаракати очик-ойдин булиб крлади. Ойкуменанинг кенгайиши тамойилидан фарқди улароқ, ноосфера таракдиёти кенгайиши тамом булиб, мазкур худуд табиат мухитини чуқур узлаштириш бошланганида жадаллашади.

Қисқача хулосалар

Моддаларнинг биологик айланишига мадад бериш экотизимнинг бош вазифасидир. У тизимни ташкил этувчи популяциялар Ўртасидаги узаро уносабатлар асосида амалга ошади.

Экотизимларни таҳлил қилаётганда инсонни уларнинг ики тузилмаларидан ажратиб олинади ва уни тизим устига қурилган ижтимоий ҳрдиса сифатида куздан кечирилади.

Ҳозирги пайтда экологлар табиатнинг табиий ҳрлати қандай узгараётгани, организм мухитнинг узгараётган шароитларига қандай мослашаётгани каби масалаларни ҳдл этишлари, аниқ олинган экотизимларда антропоген жараёнларнинг йул қуйилиши мумкин булган меъёрларини аниқдашлари керак

Эколог олимларнинг фикрига кура, жамиятнинг характери унинг томонидан ўзтабиат мухитидан ва ҳаёт фаолиятининг табиий бойликларидан

фойдаланиш характери оидиндан белгилаш мумкин.

Вернадский В.И. кашф этган ноосферанинг тулқинсимон ривожланиши тамойили ижтимоий экологиянинг асосий крнунидир.

Назорат ва мухокама учун саволлар

1. Ижтимоий экологиянинг қайси муаммоларини биласиз?
2. Табиий ресурсларни камайиб кетиш сабаблари нимада?
3. Экотизимга таъсир этувчи қайси омилларни биласиз?
4. Антропоген омил турларини айтиб беринг?
5. Бошқарувчилик роли крнуни ва мазмуни нимадан иборат?
6. Жамият ривожидракатининг энг мувофикдиги крнуни нима?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И. А. Узбекистан ХХІ аср бусагасида; хавфсизликка тахдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Узбекистон», 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Региональные прооблемы социальной экологии. Т. «Узбекистон» 1992.
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. Тошкент «Укитувчи», 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. М «Владос» 1998.
5. Холмуминов Ж. Экология ва крнун. Т. «Адолат» 2000.
6. Камаров В.Д. Социальная экология - Л., 1990.
7. Маркович Д.Ж. Социальная экология. М Просвущение 1991.

III БОБ. ИНСОННИНГ РИВОЖАЛИНШИДА ИЖТИМОИЙ-ЭКОЛОГИК ОМИЛЛАРНИНГ ТАЪСИРИ

3.1. Жамиятнинг табиат билан узаро муносабатлари ривожланиши ва ижтимоий-экологик муаммоларнинг пайдо булиши

Инсоният турмуш тарзига фан-техника тараққиди катта таъсир утказиб, жамиятнинг табиат билан узаро муносабатини анча фаоллаштирмокда. Бу ижтимоий ривожланишнинг энг асосий омилларидан биридир. Инсоннинг биосферага таъсир утказиши ҳам миқёси буйича, ҳам жадаллиги буйича кескин усанлиги бутун дунёда экологияга, унинг услубий ва амалий куринишларига қизиқишни кучайтирмокда. Эколог И.Т.Фроловнинг таъкидлашича, инсоният кудрати роятда ошиб бораётган техника воситалари ёрдамида табиат бойликларини жадал истеъмол эта бориб, ўзциливилизацияси ривожланиши ва биология тури сифатида узининг усиши шароитлари беҳад яхшиланганлиги бутунги кунда рад этиб булмайдиган ҳақиқатдир. Бирок табиатни буйсиндира бориб, инсон ўзхаёт фаолиятининг табиий негизларига анча путур етказиб, жамият билан табиат ўртасидаги узаро таъсирни бузганлиги ҳам равшандир. Бу ижтимоий ва инсоният учун аҳамиятли булган экология муаммосининг моҳиятини ташкил этади. Бундай шароитда «Инсон экологияси» фанини ривожлантириш, унинг услубий ва ижтимоий-гигиена жихатларини тадқиқ этиш зарурати тоборо ортиб боради. Мазкур фан одамлар ва табиат, инсон ва биосферанинг узаро муносабатини ҳаётнинг аниқ ижтимоий -иктисодий ва сиёсий шароитлари билан боглиқ хрлда урганиши зарур.

«Инсон экологияси»га материалистик ёндашиш бир томондан, унинг ҳам мажмуи,

ҳам глобал характери, иккинчи томондан эса, ижтимоий ривожланишнинг замонавий ишлаб чиқариш, фан-техника, маданият тараққиёти ушунинг янада умумий жараёнлари билан боғлиқ ҳолда аниқ ижтимоий контекстда келиб чиқиши ва моҳиятини куриш имконини беради. Илмий техника инқилоби даврида фан ва амалиётнинг купдан-куп йуналишлари ўзтадқиқотлари марказида тобора купрок инсонни, унинг ижтимоий биологик табиатини, фаровонлигини курмокдалар.

Инсон саломатлиги бугунги кунда жамиятнинг мураккаб тарихи ва ҳозирги тараққиёти оқибати эканлиги аниқданган. Шу боисдан тиббий санитария - гигиена тадбирларининг биронтаси ҳам, улар канчалик илмий асосланган ва техникавий ривожланган булмасин, ўзузича жамият аъзоларининг соғлигини сақлаш ва ривожлантириш, муҳофаза қилишни таъминлай олмайди. Бунинг учун бутун жамиятнинг ижтимоий ишлаб чиқариш - иқтисодий тузилмасини илмий ташкил қилиш, меҳнат, дам олиш, маънавий ва жисмоний тарбия шароитларини вужудга келтириш, ҳаёт тарзи маданияти ривожлантиришни тақрза этилади.

Ушбу муаммолар жамиятнинг табиий шароитлар билан узаро таъсири тутри ва бу таъсирни такомиллаштиришга йуналтирилгандагина ҳал этилиши мумкин. Бунда барча географик минтакалар, жонли ва жонсиз табиатдаги барча жараёнлар, планетамизнинг ҳамма соҳдлари қамраб олинади. Ҳозирги даврда табиатни шунчаки муҳрфазалаш эмас, балки инсон, табиат ва улар ўртасидаги мувофиқликни янада такомиллаштириш талаб этилади.

3.2. Табиатни муҳрфаза қилишнинг инсон саломатлигига ижобий таъсири

Табиатни муҳофаза қилиш энг олий мақсад - ҳар томонлама ривожланган инсон ва инсоният жамиятига эришишнинг энг муҳим воситаларидан биридир. Табиатгина экотизимнинг барча элементлари учун фақат ҳаётий зарур моддий шарт-шароитлар ва биогеоценознинг бошқд элементлари билан боғлиқ равишда ҳаёт кечириш мумкин булган табиий муҳитдир. Биоижтимоий (жонзод) шароитда фақдт инсонгина ўзэқолгик вазиятини узгартириш ва бир экотизимдан иккинчисига эркин равишда утиш қрибилиятига эга. Инсониятнинг тарихий ривожланиши унинг табиий табиатга таъсир даражаси ушиб бориши ва узи яшаши учун сунъий ижтимоий шароитлар яратилиши билан туталиб кетган.

Фан-техника тараққиёти шароитида ижтимоий ҳаётнинг барча ҳрдисаларига (ижтимоий- иқтисодий, тиббиёт-биология, экология ва бошқд) мажмуий ёндашиш зарурати пайдо булди. Бу утган даврларга нисбатан инсоннинг табиатга тажовуз қилиши энг фаол тусе олаётгани билан боғлиқдир. Бундай тажовуз табиатга ҳам, инсоннинг узига ҳам, унинг ҳаёт фаолияти шароитларига ҳам жиддий таъсир курсатаётир.

3.3. Фан-техника тараққиёти натижасида табиатнинг узгариши ва ижтимоий муаммолар.

Инсоният учун фан-техника тараққиёти янги имкониятлар яратиш билан бирга, ижтимоий тизим характерида қдтғи назар, бу имкониятлардан фойдаланишда зиддиятлар тутдиради. Меҳнат маҳсулотини, моддий бойликларни, қддриятларни тақсимлаш бу зиддиятлар нафақдт маданият ва санъатнинг ижтимоий-сиёсий қонун-қоидаларида, балки инсоннинг табиат ва сунъий экотизимлар билан, шунингдек узининг рухий физиологик ва ижтимоий-биологик табиати билан узаро таъсирида ҳам намоён

булади. Айнан мана шу зиддиятлар Хозирги замон экология вазиятида ҳаёт кечириш даражаси пасайиши ва кучайиши ҳамда уйғунсизлик пайдо булишининг негизини ташкил этади. Бундай зиддиятлар одамларнинг объектив жихдидан тобора ошиб борадиган эҳтиёжлари учун купинча табиат бойликларидан фойдаланиш жараёнининг келажакдаги экологик оқибатларини инобатга олишини тақрза этади.

3.4. Инсон экологиясида ижтимоий ва ҳаётийликнинг моҳияти

Фан ва техниканинг ривожланиши инсон ҳаёти билан узвий боглиқ булган ижтимоий-биологик муаммоларни ва ҳаёт эҳтиёжларини тадқиқ этишдаги муваффақиятлар «Ижтимоий экология» муаммоларини соф назарий таҳдил қилишдан амалий равишда куриб чиқишга утиш вазифасини қўйди. Инсон экологиясида ижтимоийлик билан биологиявийликнинг узаро боглиқдиги меҳнатнинг барча элементларида, предметлари ва воситаларида, алоҳида ишчи кучида, меҳнат фаолиятининг узида ва унинг барча хатти-ҳаракатида намоён булади. Меҳнатнинг ана шу элементларидан ҳар бири инсон антогенезида организмнинг ижтимоий-биологик ривожланиши ижтимоий сабаб асосида руй беришига таъсир курсатади. Масалан, истеъмол қийматларини яратиш инсоннинг ижтимоий-биологик ва ижтимоий ҳаёт кечиришини бирлаштириш ва таъминлашнинг зарур шартидир. Меҳнатнинг ягона жараёнини мавҳум ва аниқ меҳнатга ажратишда инсондаги ва унинг меҳнат фаолиятидаги ижтимоийлик ва ижтимоий биологиявийлик диалектик алоқасининг энг муҳим қурилишидир. Барча омиллар биргаликда ёки алоҳида-алоҳида ишлаб чиқариш усули, базис, устқурманинг узаро муносабатлари ва уларнинг иқтисодий, ҲОҲВҲИЙ ва ижтимоий-биологик одамлар ҳаёти фаолиятининг муайян даражаларида алоқаларига жиддий таъсир курсатади. «Инсон-жамият-табиат» тизими доирасида инсон экологиясида ижтимоийлик ва биологиявийлик узаро таъсирининг қуйидаги даражалари ажратиб курсатилади: регионал, тармоқ, корхона ёки меҳнат жамоаси таркиби, иш жойи, меҳнат фаолияти ва унинг турли қурилишлари барча даражалар учун ҳал қилувчи ижтимоий омил ҳисобланади. «Инсон организми «меҳнат меъёрини» белгилаб бориб, меҳнат сифати ва миқдори, унинг йуналиши ва давомийлигига, иш вақти ва буш вақтидан фойдаланишга узлуксиз ўз муносабатини билдириб туради. «Меҳнат меъёри»ни белгилашдан утиш эса, инсоннинг ҳаёт ижтимоий, ҳам биологик ривожланишида ўзинини қилдиради» деб таъкидлашади эколог олимлар Қ.Е. Тарасов ва Е.Қ.Черненколар.

Фан ва техника таракқиёти ютуқлари фаол қулланиладиган барча ижтимоий тизимларда инсон экологиясидаги ижтимоийлик ва биологиявийлик ўртасида зиддиятлар мавжуд булади. Бу зиддиятлар фан-техника ютуқларини қудлат, меҳнатни такомиллаштириш ҳамда инсонийлаштирилишига қараб бартараф этилиши ёки таъсир доирасини қамайтириши мумкин.

3.5. Инсон экологиясида минтақавий даража курсаткичлари ва уларнинг асосий йуналишлари

Жамиятнинг технологик ривожланиши меҳнат ва ахрли саломатлиги муаммоларига, унинг ижтимоий-гигиеник руҳий физиологик ва экологик қурилишларига сифат жихатидан янгича ёндашишни талаб қилади. Минтақавий маънода бу муаммолар Марказий Осиё мисолида айниқса яқдол қузга ташланади.

Одамларга илмий техника жараёнлари билан БОҲАНК, булган қуплаб турли-туман омиллар тобора ушиб боровчи меъёрларда таъсир курсатади. Булар атом ва қимё саноати

ривожии юзага келтирган зарарли сабаблар, абиотик ва биотик вазиятни узгартирувчи саноат чиқитлари, саноатнинг, одамларнинг катта шаҳарларда тупланиши, демографик ва бошқа омиллар билан БОҒЛИҚ, холда юзага келади. Бундай шароитларда меҳнат ва саломатлик диалектикаси муайян ижтимоий-иқтисодий ва экологик вазиятга татбиқан аниқ таҳлилни талаб этади. Кўп ҳудудларда экологик вазият кишилар саломатлигининг сифат ва миқдор курсаткичлари муайян даражада ёмонлашгани билан тавсифланади, бу эса мамлакат меҳнат кучлари имкониятларига салбий таъсир курсатади. Бу яқин утмишда собиқ иттифоқ чегараларида мамлакатда инсон экологиясида руй берган салбий ҳодисалар оқибатидир. Ижтимоий соҳа муаммоларига бир ёклама технократик ёндашув иқтисодиётнинг купгина тармоқларида банд булган кишиларнинг саломатлигига, меҳнат фаолиятига салбий таъсир қилади. Натижада бир неча ун йиллар мобайнида улимнинг тез камайиши ва узоқ умр куришнинг усишидан кейин «Бир жойда дебсиниш» нинг узоқ чузилган даври бошланди. Улимнинг юқрилиги сакданиб қолди, баъзи ҳрларда бусиз ҳам нисбатан юқри улим даражаси, айниқса, ишчи ёшидаги эркакларда усди, улим ва Ўртача умр куриш курсаткичлари буйича мамлакатнинг дунёдаги иқтисодий жиҳатдан ривожланган купчилик мамлакатлардан орқада қолишига олиб келди. Цивилизациянинг ютуқларини таъминлай олишни ҳисобга олиб таққосланганда эркаклар Ўртача 10 йил, аёллар эса 7 йил кам яшайдиган булдилар.

Ишчи ёшидаги ахрли усишининг тез суръатлари билан унинг анчагина қисми соғлигининг паст даражаси Ўртасида муайян зиддиятлар пайдо буладик, бу минтақа аҳолисининг имкониятига таъсир курсатди. Собиқ СССРда меҳнат ёшидаги аҳолининг қон айланиши касалликларидан улиши 1970 йилдаги 88 (100 минг кишига ҳисоблаганда) фоиздан 1999 йилда 120 фоизга, ёмон сифатли янгидан пайдо буладиган элементлар 76 фоиздан 94 фоизга етган. Айни вақтда АҚШда худди шунга ухшаш давр мобайнида юрак касалликлари оқибатида улиш ҳоллари сони 30 фоизга камайган, инсультдан оламдан утиш 40 фоизга қисқарган.

Марказий Осиё минтақасида вужудга келган экология бухрони вазиятининг олди олинмас экан, меҳнатни инсонпарварлаштириш ва аҳоли соғлигини муҳрфаза қилиш муаммосини муваффақиятли ҳал қилиб булмади. Бу ҳудуд биосферасига экологик антропоген таъсир курсатиш юзасидан утказилган тадқиқотлар шуни курсатдики, кейинги ун беш йилликда инсон ҳаёт кечирадиган шароитларга саноат, қишлоқ хужалиги, транспорт ва демография курсатган таъсир юклари (нагрузкеси) бир неча марта купайган. Ишлаб чиқаришнинг усиб кетган миқёслари табиат бойликларининг барча асосий турларини ишлаб чиқариш жараёнларига жалб этиш жадаллиги ва ишлаб чиқариш атроф-муҳитга чиқариб ташлаётган чиқитлар ҳажмининг купайиши инсон саломатлиги учун катта ва купдан-куп муаммолар келиб чиқишига сабабчи булмокда.

Маълум ҳудудларда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштириш масалалари ҳал этилаётганда атроф муҳитни саклаш таъминланмагани ижтимоий экология мувозанатининг жиддий равишда бузулишига ва антропогеокимёвий ғавқулдда ҳолатлар пайдо булишига олиб келди. Юқорида таъкидланидек Амударё ва Сирдарё хавзасида кунгилсиз экологик ҳолатлар вужудга келди, бир кдтоғ нодир сув хавзаларида сув сатҳи пасайиши авж олди. Орол денгизи акваторияси икки марта қисқарди, Иссиқкулга қуйиладиган юзаки оқим ҳам анча камайди. Ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, малакасиз меҳнат жабҳаларида саноат роботларини куллаш, моддий ишлаб чиқаришда фаннинг роли ошиб кетганлиги мазкур омиллар негизини ташкил этади. Аҳоли ҳаёт фаолиятининг янада қулайроқ ва бир хил кимматдаги иқтисодий, ижтимоий, экологик ва ижтимоий-гигиеник шароитларини таъминлашда умуман минтақа ва мамлакат худуди буйича одамларни жойлаштириш тизимини режали

шакллантириш Марказий Осиё учун, айниқса, долзарбдир. Бу муаммоларни ҳал этиш учун инсон экологиясида иктисодий, демографик ва ижтимоий-биологик жихатлар бирлигини нафақат минтакавий, балки тармоқ даражасида ҳам такомиллаштириш талаб этилади.

3.6. Инсон экологиясида тармоқлар даражасининг хусусиятлари

Марказий Осиё республикаларида саноат тармоқларини қайта қуриш ва техника билан қайта қурилантиришга аҳамият бериладиган бўлиб қолди. Бу иш регион учун жуда муҳимдир, зеро қўлгина корхоналар иккинчи жаҳон уруши йилларида қучириб келтирилган заводлар базасида қурилган. Хўракдаги ишлаб чиқаришни янгилаш ишлаб чиқариш фондлари ўсишининг етакчи йўналишига айланмоқда.

Саноат тармоқларининг каттагина қисми техника ва технология даражаси, санитария-гигиена ахволи бўйича фан-техника инқилобининг замонавий имкониятларига мувофиқ келмайди. Қанчалар, зериктирадиган қўл меҳнати, ишлаб чиқаришни экологиялаштиришнинг ЎОАТ паст даражадалиги минтака ҳужалигининг қўлгина тармоқларига ҳосдир.

Бўзор муносабатларига ўтиш даврида Ўзбекистоннинг қўлгина йирик қўлхоналари ишлаб чиқариши техника жихатдан тўдан ўзгартиришга эришилмоқда ва қўллари қўлдан такомиллаштиришга муҳтож.

Бўзор муносабатлари шароитида қўл ҳужалигининг илмий-техникавий жихатдан қайта қуриш меҳнат жараёнининг ижтимоий-гигиена, экология ва эргономика қўлинишлари бутун мажмуида ҳам айни шўнга ўшаш қайта қуриш билан ўйғун равишда амалга оширилиши қўрак Бўнда одам қўлиятини қўллаштиришнинг муҳим омили сифатида инсондаги иктисодий ва ижтимоий биологик жихатлар диалектик бирлигини асос қилиб олиш қўрак

3.7. Инсон экологияси, қўлхона, меҳнат жамоаси даражаларининг хусусиятлари

Инсон ҳаёт қўлиятидаги иктисодий, ижтимоий-экологик ва ижтимоий-биологик жихатларнинг ўзаро муносабати ишлаб чиқариш жамоаси даражасида айниқса яққол намоён бўлади. Замонавий қўлхона-техника ва технология, фан-техника таракдиётининг энг сўнгги ютуқлари-қўпьютерлар ва микроқўсessorлар, қўботлар ва қайишқўк технология тизимлари билан жихрзланган қўдратли ишлаб чиқариш мажмуидир.

Бўзор муносабатлари шароитларида ҳодимлар ва ишлаб чиқариш воситаларининг қўшилиши эркин ҳўлатда бўлади. Ишлаб чиқариш жараёнида инсон экологияси муаммоларига қўнг қўламли тақбирларни ҳисобга олиб ёндашиш қўрак: ишлаб чиқариш технологиясини яхшилаш регионнинг иқлим-географик хусусиятларини назарда тутиб, табақалашган санитария-гигиена нормаларини қўллаш, меҳнатни илмий ташқил этишни жўрий қилиш, механизациялашган қўтоқли ва автомат тизимларини ўрнатиш ана шўндай тақбирлар сирасига қўради. Бўнга «Тўшқент трақтор заводи» ишлаб чиқариш бирлашмаси мисол бўла олади.

Меҳнат ва инсон саломатлиги ўзаро меҳнат қўлиятида, инсон экологияси санитария-гигиена қўлинишларини такомиллаштиришда ҳам намоён бўлади. «Меҳнат муҳрқазаси» тушўнчаси тиббиёт вазифаларига тақбиқдн назарий таққин қилиш тақбирларининг иққи асўсий гўруҳини ажратиб қўрсатиш лўзим 1) «меҳнат шароитларидан инсонга» ва 2) «инсондан меҳнат шароитларига». Биринчи ҳўлатда инсоннинг морфология-жисмоний ва рўхий-туйғу тақсифлари бўшланғич ўзаро таъсирининг нисбатан доимий элемеңтлари, деб қўбул қилинди. Улар эса, муайян таққи

шароитларни талаб қилади. Бундай ёндашганда меҳнат фаолиятини инсон имкониятларига мувофиқлаштириш вазифаси куйилади. Иккинчи ҳолатда уш тавсифлар меҳнат характерининг узгармас даражаси, деб қабул қилинади. Ишлаб чиқариш инсон ва муҳитнинг узаро муносабатларига бундай икки томонлама ёндашув инсон ҳаёт фаолиятида меҳнат, иқтисодий- экология ва ижтимоий-биологик жихатларнинг узаро муносабатларини такомиллаштиради.

Қискача хулосалар

Инсоннинг биосферага таъсир утказиши ҳам миқийёси буйича, ҳам жадаллиги буйича кескин усганлиги бутун дунёда экологияга, унинг услубий ва амалий қуринишларига қизиқишни кучайтирмоқда.

Инсон экологиясига материалистик ёндашиш бир томондан, унинг ҳам мажмуий, ҳам глобал характерини, иккинчи томондан эса, ижтимоий ривожланишнинг замонавий ишлаб чиқариш, фан-техника, маданият таракдийёти усишининг янада умумий жараёнлари билан боғанк..

Фан-техника таракдийёти шароитида ижтимоий ҳаётнинг барча ҳрдисаларига (ижтимоий-иқтисодий, тиббийёт-биология, экология ва ҳ.қ) мажмуий ёндашиш зарурати пайдо булди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жамият билан табиатнинг узаро муносабатлари.
2. Хозирги таракдийёт ва табиатнинг узгариши тугрисидаги карашлар.
3. Инсон экологиясида ижтимоийлик ва ҳаётийлик деганда нимани тушунаси?
4. Инсон экологиясида регионал тармоқ даража нима?
5. Инсон экологиясида корхона, ишчи урни, меҳнат жамоаси даражаси ҳақида нималарни биласи?

Асосий адабийётлар

1. Каримов И.А. Узбекистан ХІ аср бусагасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқдрорлик шартлари ва таракдийёт қафоларлари. Т.: Узбекистан, 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. Т.: «Уқитувчи», 1994.
3. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. М.: «Владос», 1998.
- Камаров В.Д. Социальная экология. Л., 1990.

IV БОБ. ИНСОННИНГ ИЖТИМОЙ-БИОЛОГИК ВА ЭКОЛОГИК ИМКОНияТЛАРИНИ МАКБУЛ ХОЛАТГА КЕЛТИРИШ МУАММОЛАРИ

4.1. Фан-техника ривожининг инсон соғлиги ва онгига руҳий-жисмоний ҳолатига таъсири

Маълумки, фан-техника таракдиёти ишчилар меҳнатининг мазмуни ва шаклларида узгаришларга олиб келади. Тоғ ихтисосли касблар урнини бошқарув, созлаш ва механизациялашган тизимларга хизмат курсатиш функцияларини узида уйрунлаштирувчи «кенг тармокди» касблар эгаллайди. Б.Н.Бессоновнинг таъкиддашича, янги ишлаб чиқариш бир иш урнида турли хилдаги фаолиятлар бирлашишига олиб келади ва бинобарин, Ҳозирги ишчида билим доираси кенгликни, замонавий физика, кимё ишлаб чиқариш, электроника ва информатика каби фанлар асосларини билишни тақозо қилади.

Замонавий ишчи янги курилмалар мажмуининг ишлаши, уларнинг ишдан чиқиши, меҳнат жамоаси ва жамият учун катта иктисодий талофатлар, ускуналар, касбларнинг янги турларини узлаштириб олишга тайёр булиши керак Бу омилларнинг барчаси киши танаси ва онгининг руҳий-жисмоний ҳолатига жиддий таъсир қилади. Фан ва техникада таракдиёти туфайли содир буладиган ижтимоий узгаришлар фақат автоматлаштириш оқибатида эмас, ишлаб чиқариш операцияларини комплекс механизациялаш, уларни макбул тарзда ташкил этиш ва бошқа куплаб жараёнлар оқибатида юзага келади. Юқридагилардан курииб турибдики, илмий-техника инқилоби ишлаб чиқариш кучлари тизимида яхлит юз берар экан, у асосий ишлаб чиқариш кучи ҳисобланган инсонга, унинг руҳий, жисмоний имкониятларига, меҳнат қилиш лаёқати, моддий ва маънавий бойликлар яратишга ҳам БОҒЛИҚ.

Бундай таъсирчан инсоний омил купинча ижтимоий-экологик ва тиббиёт йуналишларида урганилмоғи зарур. Ҳозирги шароитда меҳнатда технологик ва руҳий-жисмоний жараёнларнинг узаро алоқаси муҳим аҳамият касб этмоқда.

Хулоса килиб шуни таъкидлаш зарурки, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш жараёни ишчи саломатлигини шакллантиришда янги муаммони илгари суради: ишлаб чиқаришдаги тез узгараётган шароитларни, инсоннинг ижтимоий-касб мавқри узгаришга мойиллигини юзага келтиришни ҳисобга олиб технологик жараённинг руҳий-жисмоний, психологик ижтимоий, гигиеник улчовларни тубдан урганиш зарурлигини курсатади.

Ҳозирги даврда жамият ижтимоий-иктисодий ривожланишининг қайта куриш босқичида аҳоли саломатлиги тушунчаси янги мазмун касб этади. Иносн фаолиятнинг макон, давр улчовлари жиддий кенгайиши, ҳозирги ИТР таъсирида юзага келадиган янги экологик вазият саломатлик савиясини белгилаб олиш, инсон танасининг руҳий-жисмоний макбул ҳолатлари меъёрини ойдинлаштириш вазифасини илгари суради.

Кишиларнинг саломатлик савиясини белгилаб олиш муҳим инсонпарварлик ва халқ хужалиги аҳамиятига эга. Саломатлик имкониятларини аниқдаш ҳудудларнинг иқдимий-жутрофий шароитлари, этник ривожланишдаги узига хосликлар, аҳоли турмуш тарзи, илмий-техника инқилоби, устивор соҳалардаги технологик савиялари, ишлаб чиқариш имкониятларининг техник улчовлари инсоннинг антропометрик ва руҳий-жисмоний имкониятларига мувофиқдигини ҳисобга олган ҳолда ҳаётга татбиқ этилишини тақрза қилади.

Жамиятдаги турли ижтимоий ва демографик гуруҳларнинг саломатлигини аниқ

назорат қилиш керак бу кишиларнинг самарали турмуш кечириши, меҳнат қилиш, аҳоли турли тоифаларининг ижтимоий фаоллигини оширишга қаратилган муҳим шартга айланмоғи жоиз. Аҳоли турли тоифаларининг саломатлигини муҳофаза қилиш масалаларини самарали ҳал этиш саломатликка дойр курсаткичларга баҳо беришда ҳудудий улчовлар ва мезонлар ишлаб чиқиш заруратини тутдирмоқда.

Жамиятда «СОҒЛОМ киши» тушунчасини тоифаларга бўлган Холда, У кишиларнинг мамлакат турли ҳудудларида истиқомат қилишлари билан ҳам белгиланиши кераклиги жуда тутри таъкидланади. Узоқ Шимолдаги шароитларда яшайдиган, СОҒЛОМ киши ва Марказий Осиё ёки бошқа ҳудудлардаги соғлом кишини бир хил тушунчаларда изоҳлаб бўлмайди. Ҳар бир минтақада уларнинг фаолият йуналиши ва турмуш тарзи бир-бирига ухшамайди

Марказий Осиё ҳудуди демографик хусусиятининг узига хосликлари фан-техника тараққиёти шароитларида жамиятни қайта қуриш, меҳнат ва саломатлиқнинг ижтимоий-гигиеник руҳий-ижтимоий ва эргономик жиҳатларини ҳар томонлама урганиш асосида меҳнат жараёнини мақбул ҳолатга келтириш муаммосига комплекс ёндашишни тақозо этади.

Фан-техника тараққиётини ишлаб чиқаришда кенг жорий қилишда меҳнат жараёнини гигиеник ва ижтимоий-экологик мақбуллаштириш бўйича асосий омиллар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

I. Объектив омиллар:

- а) ижтимоий-технологик;
- б) техникавий-технологик;
- в) экологик;
- г) морфобиологик

II. Субъектив омиллар:

- а) таъкилий-бошқарув;
- б) соғлиқни муҳофаза қилишга оид;
- в) аксиологик (шахсий-майл);
- г) руҳий.

Ушбу омиллар янада такомиллашган сайин ва ривожлангач, меҳнат жараёнини мақбул ҳолатга келтиришга жиддий таъсир курсатади. Инсон саломатлиги куп жиҳатдан унинг турмуш фаолиятига, кечадиган меҳнат жараёнига бориб тақалади. Бу вазифаларни ҳал этишда фан-техника тараққиёти ривожланишида юзага келадиган салбий-ижтимоий, экологик техникавий-технологик омилларни аниқлаб, аста-секин бартарф этиш муҳим роль уйнайди. Замонавий ходимнинг руҳий-жисмоний мавқеига, меҳнати сифати таъсир курсатадиган субъектив омиллар ичида ишлаб чиқаришни меҳнатни муҳофаза қилиш, механизмлар, ускуналар, асбоблар аҳоли муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги пайтда муҳофаза-сорломлаштириш тадбирлари учун ишлатилаётган маблағлар ҳажми етарли эмас. Шунинг учун ишлаб чиқаришда ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришга маблағларни анча ошириш зарур.

4.2. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тармоқларида меҳнат жараёни ва уларнинг инсон саломатлиги ва меҳнат унумдорлигига таъсири

Маълумки, ёмон меҳнат шароитлари касалликлар туфайли иш вақтини бой беришни купайтиради ва кадрлар кунимсизлигига асосий сабаб бўлади. Меҳнат шароитларини ҳар томонлама яхшилаш вазифаси тобора ижтимоий-иқтисодий туе олиб, уни ҳал этиши учун бу соҳада бошқарув механизмини қайта қуришни талаб қилинади. Шу уринда меҳнат жараёнини, унинг ташкилий бошқарув жиҳатларини оптималлаштириш объектив омиллари биринчи уринга чиқади, меҳнат шароитларини тартибга солиш, хавфсизлик улчовларини ишлаб чиқиш буйича яхлит тизим яратиш даркор.

Фан техника тараққиётининг жадаллашиши киши меҳнат фаолияти жараёнида барқарорликни таъминлайдиган мақбул биологик-ижтимоий чегараларни аниқдаш вазифасини илгари суради. Бу вазифани ҳал этиш меҳнат шароитининг ижтимоий мақбул жиҳатларини илмий равишда олдиндан аниқдаш йуллари ва объектив мезонлари булишни тақозо этади. Бу мезонлар асосан меҳнат жараёнини мақбуллаштиришнинг юқорида тоифаларга бўлинган омилларидан келиб чиқади.

Республикамиз сорлиқни сақлаш ташкилотларининг маълумотларига қараганда, регионда купгина корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнида санитария-гигиена меъёрларига риоя қилинмайди, шовқин-сурон, титраш, чанг-чунглик даражси мумкин бўлган чегарадан 5-10 мартадан ҳам ортикдир.

Бахтсиз ҳодиса, заҳарланиш ёки жароҳат олиш эҳтимоли бизда ривожланган мамлакатлардагига нисбатан жуда катта. Азият чекканларнинг купчилигини қутқариб қолишади. Лекин бундай вазиятлар сонини камайтириш энг самарали йулдир. Бу вазифани ҳал қилишда тиббиёт ҳам қатнашиши мумкин ва зарур, лекин ёлғиз шу билан иш битмайди. Бу йуналишда ривожланган мамлакатларда купгина тажрибалар тупланган. Масалан, АҚШ машинасозлик фирмалари техника хавфсизлиги қоидаларини кучайтириб, меҳнатни муҳофаза қилиш мақсадларига салмоқди мабларлар ажратишмоқда. Бу маблаглар манбаи асосан бахтсиз ҳодисалар айбдорлари ва уларни келтириб чиқариш мумкин бўлган шахслар, техника хавфсизлигига риоя қилмайдиганлардан олинadиган жаримадир.

Ишлаб чиқаришни юксак даражада автоматлаштириш ва технологик асбоб-ускуналарнинг пухталиги ҳам жароҳатлар сонини қисқартиришда муҳим омилдир. Машинасозлик тармоқларида техника тараққиёти ишлаб чиқаришдаги жароҳатланиш даражсига бевосита таъсир қилади. Утган асрнинг 80-йиллари охирида Ўзбекистонда саноат корхоналарнинг 50%дан купроги янги техникани жорий қилиш билан шуруланмаган, 96 та роботлаштирилган комплекслардан бештадан бири ишламас эди. Айни чорда хужалик ҳисоби ва узини маблар билан таъминлаш меҳнат жараёнини оптималлаштиришга ижобий таъсир курсатаётган қатор корхоналар ҳам бор. Масалан, Тошкент трактор заводида меҳнат ва саломатлик самарадорлигининг ижтимоий-иқтисодий омиллари муваффақиятли кулланилмоқда.

Бозор муносабатларига утиш билан меҳнат шароитларини яхшилаш, кул ишларини ва оғир юмушларни механизациялаш буйича тадбирларнинг бажарилиши, ишлаб чиқаришда хасталанишни 22 фоизга камайтириш имконини берди. Қурииб турибдики, меҳнат жараёнини мақбуллаштиришнинг объектив ва субъектив омилларини комплекс таъминлаш жамоага ходимларининг саломатлигини муҳофаза қилиш, меҳнат потенциалини сақаб қолишда ижобий натижалар келтириши муқаррардир.

Меҳнат жараёнида инсоннинг биологик-ижтимоий имкониятларини муваффақиятли тарзда оптимизулаштиришни таъминлаган бундай мисоллар куп эмас. Бу айниқса минтақанинг агросаноат мажмуи учун характерлидир. Ўзбекистон аҳолисининг учдан икки қисми қишлоқ жойларда истиқомат қилади, меҳнатга лаёқатли бир ярим миллион қишлоқ аҳди пахтачилик билан банд. Меҳнат шароитлари, экологик аҳвол, қулланиладиган машина ва механизмлар регион меҳнат потенциали биологик-ижтимоий имкониятларига доимо мусофа келмайдими.

Марказий Осиё ҳудудидаги туб аҳоли морфологик тавсифини урганиш шундан далолат берадики ўзбеклар, тожиклар ва туркманлар жисмоний типга кура европеоид ирқининг шаҳобчаларидан бирига мансубдир. Тадқиқ; қилинаётган гуруҳда қиёс этилган рус аҳолиси катта европеоид ирқи саналувчи Ўрта Европа ирқига мансубдир. Минтақа агросаноат мажмуасида қулланиладиган қишлоқ хужалик техникаси қишлоқмеҳнаткашларининг антропометрик жиҳатларига мусофа келмайдими. Меҳнат умумдорлигининг пастлиги, куплаб ҳасталикларнинг юзага келиши сабаблари ҳам шуларга боғлиқ.

Эргономик талаблар ҳисобга олинган ҳолда иш жойи жиҳозланадиган бўлса, меҳнат умумдорлиги 60% купаяди, иш пайтида қоматни турри тутиш умумдорликни 5-25, иш ҳаракатларини турри бажариш умумдорликни 25 фоизгача оширади. Утказилган тадқиқотлар натижаларига кура, механизаторларнинг организми функционал ҳолати иш купи давомида гемодинамик курсаткичларни жиддий ёмонлаштиради, марказий асаб тизими ишини анча зуриқтиради. Қўрқув анализатори, асаб-мушак аппаратини зуриқтиради.

Социологик таҳлилларга кура, қишлоқ хужалигининг 1800 ходимдан тракторчиларнинг 74,9 фоизи у ёки бу сурункали ҳасталиклардан азият чекаркан. Бу ҳасталиклар орасида нафас олиш, ошқозон-ичак йуллари касалликлари, бод етакчи уринни эгаллайди. Хужалик раҳбарларида у ёки бу сурункали касалликлар борлиги аниқданган. Меҳнат характери ва шароитларини белгиловчи курсаткичлар таҳдили гузага ишлов бериш ва йигим-терим олиш билан маршрут механизатор меҳнатини орирлиги ва зуриқиш жиҳатдан IV тоифага мансуб. Бу тоифага хос белгилар ҳавонинг чангланганлиги ва шовқиннинг куплиги, шунингдек механик ишнинг қудратини ўзичига олади. Лекин қилинадиган саъй-ҳаракатнинг юқори нуқтаси, иш ҳолати, диққат-эътибор зуриқиш омиллари, юрак-қон томир ва асаб, мушак тизимлари ҳолати курсаткичлари, шунингдек сарфланадиган қувватга кура, механизаторлар меҳнатини III тоифага мансуб қилиш мумкин. IV тоифадаги меҳнат, яъни жуда орир ва зуриқтирадиган меҳнат тоннанинг мослашиш-қоплаш имкониятларини издан чиқариши билан характерланади.

Яқин утмишда пахтачилик техникаларида ишлаш шароитларининг ноқулайлиги туфайли хотин-қизлар меҳнатидан фойдаланиш жараёнида барча ишлаб чиқариш омиллари аёллар организмга салбий таъсир курсатар эди. Жисмоний-морфологик узиға хосликлари туфайли аёллар танаси экологик салбий омилларга таъсирчан эканлигини ҳисобга олсақ куплаб ишлаб чиқарилган тракторлар ва пахта териш машиналарида ишлаш аёл танасига купроқ салбий таъсир қилди.

Қишлоқ хужалиги тармоқлари орасида гузага ишлов бериш билан банд бўлган эркак механизатор саломатлиги аҳволини урганиш шуни ҳам курсатганки, саломатлик куп жиҳатдан бажарилаётган ишнинг характериға борлиқ экан. Трактор ҳайдовчиларнинг иш стажи ошган сари уларнинг нафас олиш аъзолари ҳасталиклари билан оририши кучая бориши аниқданган. Асаб тизими, титраш касалликлари ҳар хил турткилаш, ноқулай ясалган уриндик, қоматни тегишлича тутиш зарурати, бошқарув дастакларига катта куч ишлатиш натижасида ривожланади. Радикулит билан оририш ун йил ишлагандан кейин

кузга ташланар экан.

Аут экологик урганиш шуни курсатадики, трактоғ хайдовчиларнинг хасталанишлари мавсумий характерга эга булиб, йилнинг иш қизрин пайтларида орта боради. Ёши улгайган сари трактоғчилар Ўртасида хасталаниш курсаткичи ҳам ортиб борар экан. Хар юз трактоғчига ҳисоблаганда бир йилда 214дан 1469гача иш купи бой бериши аниқланган.

Шундай қилиб, қишлоқ хужалиги учун ишлатиладиган машина ва механизмларининг техник улчовларини эргономик васанитария-гигиена талаблари асосида урганиш орқали, ишлабчиқаришга жорий этиш зарур. Марказий Осиё иқдим шароитининг узига хосликларини ҳисобга олган ҳолда машиналарни такомиллаштириш меҳнаткашлар саломатлигини муҳофаза қилиш учун ҳам, меҳнат унумдорлигини ошириш учун ҳам катта аҳамиятга эга. Буларнинг ҳаммаси Марказий Осиё ижтимоий-экологик тизими шароитларида инсон экологиясини комплекс тадқиқ қилишни тақозо этади.

Инсонни кузда тутган ҳолда меҳнат жараёнини мақбул ҳолатга келтириш инсон-машина тизимини такомиллаштиришни тақозо этиб.бу тизим иккита шахобча-инсон ва машиналарни ўзичига олади.

Марказий Осиё минтақаси шароитида қулланиладиган машиналар инсон улчовларига мос келмайдиган бир қатор техник улчовларга эга. Шу талаблардан келиб чиққан ҳолда инсон-машина тизимидаги узаро муносабатларни оптималлаштириш, икки шахобча Ўртасидаги зиддиятларни ҳал этиш йулларини топишни тақозо этилади.

4.3. Инсоннинг биологик ва ижтимоий мослашиши туррисида умумий тушунчалар.

Фан-техника инқилоби кишилик жамиятининг тарихий ривожланишида қонуний жараён бўлган инсон ва табиат муносабатларида сифат жиҳатидан янги босқичдир. Айни чорда у бир қатор янги муаммоларни юзага келтирадики, улар орасида инсоннинг ижтимоий ва биологик мослашуви, яъни адаптацияси муҳим урин тутати.

Янги иқтисодий шароитда яшаётган инсоннинг ҳаётий шароити фан-техника янгиликлари эндигина илдиз ота бошлаган саноат тунтаришлари давридаги шароитдан жиддий фарқланади. Кишиларга фан-техника тараққиёти ва ижтимоий тараққиёт билан борлиқ куплаб омиллар катта таъсир курсатмоқда.

Ҳозирги даврда атом ва кимё саноатларининг ривожланиши, ишлаб чиқариш чиқиндилари, биогеоценозлар, шароитларнинг узгариши, пестицидлар ва дефолиантларни куплаб қуллаш билан боғлиқ равишда кенг миқёсли қишлоқ хужалиги муҳитининг юзага келиши, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш ва электронлаштириш юзага келтирган куплаб омиллар инсоннинг мослашиш мқониятларига иддий таъсир қилади.

Инсон жониворлардан фарқи равишда муҳитдан фойдаланиб қолмасдан, узининг яшаши учун уни маълум даражада узгартиришга қодир. Социологик кузатишлар натижаларига кура, қишлоқ хужалиги ишлаб чиқаришидаги янги муҳит инсоннинг биологик-ижтимоий табиатига жиддий таъсир курсатиб, унинг биологик потенциали ва мослашиш қобилиятлари савиясига анча таъсир этади. Биологик-ижтимоий эволюция жараёнида биологикмослашиш механизмларидан ташқари инсонда янги мослашишвоситалари юзага келди. Улар фақат морфофизиологик жиҳатларва феъл-атвор орқалигина эмас, аввало кишилар Ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, демографик ва бошқа муносабатларни қайта қуриш асосида ташкил топади. Бундай мослашишни «ижтимоий адаптация» дейилади (В.П.Петленко,

Г.И.Царегородцев, 1976). Инсон табиатининг ва ижтимоий моҳиятининг диалектик бирлиги унинг ҳам ижтимоий, ҳам биологик жиҳатдан мослашиш имкониятларини таъминлайди.

Барчатирикмавжудоднинг умумий хусусиятлари булган мослашиш организмларнинг узгараётган шароитларга мослашишини таъминлайди ва тирик мавжудоднинг атроф-муҳитдаги узгаришларига мос равишда куникиш жараёнидан иборатдир. Мослашиш-куникиш жараёнлари инсон фаолиятининг турмуш тарзида, тафаккурида барақарорлашган ҳамда биологик бирлиги узаро алоқалари асосида содир булади. Инсон мослашишининг умумбиологик қонуниятлари билан бирга узининг ижтимоий моҳиятини курсатувчи куникиш имкониятларига эга ҳамдир.

Инсонга фан-техника инқилоби ютукдари, коинотни, денгизтубларини, узоқ шимол ва жануб ҳудудларини, чуллар, тропикларни узлаштириш муносабати билан одатдан ташқари муҳит омиллари таъсир курсатади. Бундай мослашиш муаммоларини тадқиқ қилиш муҳим ва зарур эканлиги 1963 йили Венада бўлиб ўтган X Бош Ассамблеясида Ҳалқаро илмий кенгаш эътиборини жалб қилди. Бу масалалар мос равишда Ҳалқаро биологик дастурда (ХБД) ўзаксини топди. (Е.ҚКрепе, 1971).

Г.И.Царегородцев ва В.П.Петленколар (1976) ижтимоий куникишнинг физик кимёвий, биологик ва ижтимоий омилларни, шунингдек куникиш механизми бўйича ижтимоий мослашишни таъкидлаб курсатишади. Улар ижтимоий мослашиш тушунчасини қуйидагича таърифлашни таклиф қилишди: «Ижтимоий мослашиш шаҳе ёки ижтимоий гуруҳнинг узгаришидаги шундай жараёнки, бу жараён уларнинг мавжуд ижтимоий муносабатлар, маънавий меъёрлар, кадр-қиммат тушунчаларини акс эттириб ва табиий муҳитга мос келиб қолмасдан ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ишлаб чиқаришнинг ривожланиш савиясига мос равишда муайян тарзда қайта қуришни тақозо этади. Ижтимоий мослашишнинг бундай таърифи инсон фаолиятининг икки жиҳатини акс эттиради. Ушбу фаолият мослашиш хоссаларини инкор этмаган ҳолда бунёдкорлик жиҳатларига эга. Ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш эҳтиёжларининг жамият олдига ҳам ишлаб чиқариш муносабатлари характери ишлаб чиқарувчи кучлари ривожланиш савиясига мос келиши муаммоларини ҳар томонлама таҳлил қилиш заруратини таққоза этади.

Янги бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқарувчи ва ишлаб чиқариш муносабатлари бирлиги ижтимоий мослашиш тушунчасини янада кенгроқ белгилаб олишни талаб қилади.

Кенг миқёсдаги ижтимоий мослашиш-жамиятдаги асоий ишлаб чиқарувчи куч-инсон, ижтимоий гуруҳ; билан ишлаб чиқариш муносабатлари ва тегишли устқурма қурилишларининг диалектик бирлигини таъминлаш ва зиддиятларни ҳал этишдан иборат. Устқурма шаҳе моддий, маънавий эҳтиёжлари ривожланиши ва унинг биологик-ижтимоий табиатига қура, узгариб боради.

Ижтимоий ва биологик жиҳатдан инсоннинг куникиш имкониятларидаги чуқур узгаришлар қуплаб касалликларнинг юзага келиши ва қупайишига туртки бермокда. Фан-техника инқилоби кенг қулоч ёзаётган паллада меҳнат ва капитал ўртасидаги зиддиятлар ижтимоий-экологик ва технологик йуналишларда янги-янги муаммолар турдирмокдаки, бу инсонинг ижтимоий ва биологик фаолиятида ҳар хил зиддиятлар келиб чиқишига сабаб булмокда.

4.4. Ишлаб чиқариш муносабатлари узгаришининг инсон мослашишига таъсири

Кишилиқ жамиятида ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланган сайин ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам узгаради. Бундайшароитда инсон омилининг роли ортиб, унинг мослашиш-бунёдкорлик имкониятлари кучаяди. Инсон омилини аоллаштиришнинг муҳим шартларидан бири булган ижтимоий мослашиш фан-техника тараққиёти ютуқлари хужалиқ юритишнинг иқтисодий механизмлари устунликлари билан уйрунлашадиган шароитларда муваффақиятли амалга ошади. Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш инсон биологик-ижтимоий табиатининг атроф-муҳитга мослашиши учун тамоман янги имкониятларни юзага келтириб, унинг жисмоний ва интеллектуал имкониятларига таъсир этади.

Инсоннинг мослашиш муаммосини унинг ижтимоий ва биологик жиҳатлари яхлитлиги асосида қараб чиқиш керак. Ижтимоий ва руҳий-жисмоний мослашишлар узаро боглиқ жараёндир. Диалектик узаро таъсир туфайли бу жараёнлар инсон турмушининг барча ижтимоий ва табиий-биологик томонларини қамраб олиб, атроф-муҳит аҳволига боглиқ булади.

Барча тирик мавжудотнинг атроф-муҳит билан муносабатларида ташқи муҳитнинг организмга таъсири организм фаолияти учун зарур ресурсларни олиш, атроф-муҳитни узгартириш хусусида сиртдан олинаётган маълумотларга муносабат асосий унсурлардандир. Ноорганик муҳит барча организмларга яхлит тарзда таъсир курсатади. Айни чорда ҳар бир тоифадаги мавжудот ва алоҳида организм ҳам ноорганик ҳам органик табиий муҳитнинг таъсирида булади.

Кишилар томонидан муайян тажрибанинг узлаштирилиши уларнинг муҳитга муносабатида узига хосликни шакллантирган. Генотипда узига хос инстинктив шаклларда бу муҳитни узлаштириш ва идрок қилишнинг йуқлиги инсоннинг муҳитга муносабатини, табиий узига хосликни келтириб чиқаради. Унинг феъл-атвори азалдан муҳитга мослашмаган, ҳаракатлари муҳит томонидан узил-кесил белгилаб қуйилган эмас, балки шахсий тажриба орттириш мобаинида муҳитга мослашишдир. Ана шуларга мувофиқ инсониятнинг генетик жамрармаси ижтимоий фаолият давомида узини намоён этади, табиий лаёқатларнинг онгли фаолиятга айланиши давомида инсоний маданиятни бойитади ва табиатни янада узгартириш учун асос яратади. Ушбу жараён инсоннинг биологик ранг-баранглигини кенгайтиришга олиб келсада, у ижтимоий омиллар, ижтимоий тараққиёт жараёнлари таъсири билан белгиланади. Шунини айтиш лозимки, у фақат биологик курунишда эмас, балки мазмунга кура, фан ва жамиятдаги ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти билан белгиланадиган ижтимоий жараён ҳисобланади.

Табиатда биологик мослашиш урнига булган ва инсоният ривожланишида етакчи уринни эгаллаган ижтимоий куниқиш инсоннинг табиий ва ижтимоий муҳитга фаол муносабатидир. Лекин инсон фаолияти ижтимоий ва биологик жиҳатларнинг яхлит ҳолида ҳамда диалектик узаро таъсирида биологик мослашиш ҳам алоҳида уринга эга.

Барча тирик мавжудотлар ҳаётига асос булувчи биологик жараёнларнинг ролики инкор қилиб булмайди. Киши организми бу жараёнларга буйсунарган, биологик мослашишни бошдан кечиради. Инсоннинг зот сифатидаги биологияси ижтимоий муносабатлар ривожланган ва атроф-муҳитдаги шароитлар узгарган сайин такомиллашиб, организмнинг шароитларга мослашишида ўзаксини топади.

4.5. Инсон хасталанишининг табиий-ижтимоий шароитга мослашиш билан боғлиқлиги ва уларнинг хусусиятлари

Инсон ўзининг ижтимоий-тарихий фаол муҳити билан фарқланувчи тирик жонзотдир. Ижтимоий жихатдан ялпи устиворлик мазр ҳолатида ҳам, нуқсонли ҳолатда ҳам инсон анатомияси ва физиологиясининг барча жаҳатлари ва томонларига тегишли ҳисобланади. Кишиларнинг мослашишини табиий ҳолда ва нуқсонли ҳолатда “ижтимоий биологик” жараён деб қараладиган бўлса, бу ерда “биологик ижтимоий” тушунчасини маъно жихатдан бир бирига, сўзсиз қарама қарши қўйиб бўлмайди. Инсон танасида биологик жихатлар ижтимоий жихатларни белгиламай, балки ижтимоий жихат биологик тамонларни белгилайди. Ана шундай ёндашиш касаллиунинг юзага келиши атроф муҳит ва ижтимоий муҳитдаги етакчи омиллар белгиладиган ҳодиса сифатида материалистик идрок қилиш имконини беради.

Ҳар қандай жамиятнинг катта бойлиги инсон саломатлиги, ҳалд саломатлигидир. Бу соҳада илм-фан турли соҳаларининг узаро ҳамкорлиги жуда муҳим. Чунки меҳнат ва турмуш шароитларини соғлом ҳолатга келтириш, жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш, буш вақтни оқилона ташкил қилиш, касалликларнинг олдини олиш ва даволашда ҳам ижтимоий, ҳам табиий омилларни ҳисобга олиш керак. Инсоннинг саломатлиги табиатнинг соғломлиги, атроф-муҳитнинг мусаффолиги билан узвий борлиқдир.

Инсоннинг мослашиши, унинг саломатлиги ва хасталикларига «биологик» ёки «биологик-ижтимоий» ҳодиса сифатида ёндашишнинг бошқача шакллари ҳам мавжуд. Бундай ёндашув мавжудоднинг қуйи шаклидан юқори ижтимоий шакл томон х;аракатини инкор қилади.

Инсон хасталиклари экологияси ва патогенези узгариши, баъзи хасталикларнинг йуқолиб кетиши ёки купайиб кетиши ёки бошқаларининг юзага келиши ўзхалича юз берадиган жараён эмас. Бу ҳодисаларнинг барчаси охир-оқибатда ижтимоий шароит тақозосидир. Чехиялик шифокор М.Обтулович таъкидлашича, аллергик хасталиклар купайиб кетишининг сабаби беҳаловатлиқ шошмашошарлик ва зуриқишлар натижасида вегетатив асаб тизимининг ожизланиши, уларни келтириб чик;арувчи омилларнинг купайганлиги, шунингдек ташқи омиллар таъсири кучайишидир.

Шаҳарлар ҳавосини булғайдиган саноати чиқиндилари нафас олиш йулларига шикает етказиш, фармацевтика саноат етказиб бераётган дори-дармонларни куп микдорда ишлатиш, овқатланишда табиий моддалари камайган консерва х;олидаги таомларни куп ейиш, сунъий аччиқ-чучуклардан фойдаланиш, ҳашоратларга қарши курашишда заҳарли химикатлардан фойдаланиш натижасида улар озиқ-овқат маҳсулотларига утиб, турли хасталиклар пайдо булишига олиб келмокда.

Табиатнинг инсон томонидан узгартирилиши одамлар танасида юз бераётган узгаришлардан жуда илгарилаб кетган. Натижада ижтимоий-экологик талаблар билан инсон имкониятлари Ўртасида зиддиятлар юзага келмокда. Буларнинг ҳаммаси ҳозирги давр кишиларининг хасталикларида акс этмасдан қолмайди. Турмушнинг янги шароитлари ҳозирги давр кишисидаги номақбул узгришларнинг моҳиятига таъсир қилади. Утмишда патология моҳияти ҳали булганмаган табиатнинг ноқулай таъсири билан белгиланган бўлса, х;озирги пайтда инсоннинг узи узгартирган табиий шароитлар таъсири натижасидир.

Эндиликда «биосферанинг мослашиш меҳазимлари» тугаб битиш арафасида булиб, купинча имкон чегарасидан чиқмокАа. Шу асосда тузатиб булмайдиган салбий узгаришлар юз беркб, усимлик

ва ҳайвонат дунеси, шунингдек инсоният учун ҳалокатли оқибатларга олиб келмокда. Инсон организми атроф-муҳитнинг тез суръатларда узгаришига урганмаган.

4.6. Фан-техника тараққиёти ривожининг инсон экологиясига таъсир турлари ва вужудга келаётган муаммоларни ечиш йуллари

Ҳозирги давр кишисига фан-техника тараққиёти жадал ривожланиши туфайли юзага келаётган куплаб омиллар ута салбий таъсир курсатмокда. Атом ва кимё саноати ривожланиши сабабли юзага кетуган зарарли унсурлар, биогенетикларни узгартирувчи ишлаб чиқариш қолдиклари, урбанизация жарёнининг мукамаллашиши каби жараёнлар инсоннинг турли касалликларга чалинишига сабаб булмокда.

Экологик узгаришлар жадал юз берганида организмларнинг фаолияти, мослашиш имкониятлари билан инсон мавжуд булган ва узгараётган муҳит Ўртасида муайян зиддиятлар келиб чиқмокда. Организмнинг биологик эволюцион тараққиёти давомида шаклланган улчовлари антогенетик узига холисликлари билан экологик шарт-шароитда юз бераётган узгаришларга мое тарзда куника олмаслик қобилияти Ўртасида юзага келган номувофикдикдир, бу ҳозирги давр кишисининг хасталанишига жуда катта таъсир зтмокда.

Шундай қилиб, фан-техника тараққиёти инсониятга фаровонлик келтириш билан бирга айни чорда узига хос муаммоларни келтириб чиқармокда. Бу муаммоларни ўз вақтида ва оқилона ҳал қилиш ҳар жиҳатдан инсон ва табиатнинг келажагини, фан-техника тараққиётининг истикболини белгилайди.

Шу нуқтаи назардан гарб тадқиқотчиларининг фан-техника инқилоби билан боглик равишда «дегуманизация», «дезадаптация» ва «инсоннинг бегоналашувчи» ҳақидаги қатоғ назариялари эътиборга моликдир. Бир гуруҳ хорижий олимларнинг фикрича, XX асрнинг 50-йилларида юзага келган «ижтимоий дезадаптация» назарияси шундай таълимотлардан биридир. Бу таълимот муаллифлари Рарб тиббиёт ва тиббий социологияси вакиллари дир. Лекин у куплаб муаммоларни қамраб олгани учун фанлар доирасига сигмайди. Бу назариянинг қатоғ концепциялари юрак-қон томир, асаб хасталиклари, хавфли усимталар, травматизм ва паталогия бошқа куринишларининг юзага келиши ва жадал ёйилиши бош сабаби ва шарти фан-техника тараққиёти деб тушунилади.

«Ижтимоий дезадаптация» назарияси асосчиларидан бири Г. Делорнинг фикрича (1961), хасталик инсоннинг уни ураб турган биологик ва ижтимоий муҳитга куникишида юз берган четга чиқишлар натижасидир. «Ижтимоий дезадаптация»нинг асосий сабаби ҳозирги давр кишисининг яшаш шароитлари билан зот сифатидаги шаклланиш» Ўртасида номувофикдикнинг чуқурлашиб кетганлигидир. Р.Дюбонинг (1962) таъкидлашича, инсоннинг табиат қуйнидан ажралиб чиқиши у зот сифатида эга булган «табiiй маромлар» билан номувофикдикка олиб келади ва у ўзнавбатида физиологик бузилишлар ва хасталиклар кучайишига сабабчи булади. Юқоридаги муаллифларнинг фикрича, ижтимоий антиадаптация шундай намоён буладики, замонавий цивилизация ривожланган сайин ижтимоий муҳитнинг инсониятга бегоналиги яққол сезилмокда.

Г.Делор ва Р.Дюбоннинг концепциясида ижтимоий маромларни бартараф этиш ёки четлаб утиш зарурати асосий ҳисобланган. Айнан ижтимоий маромлар, аниққори, уларнинг тартибга тушмаган эквивалентлари инсон учун номақбул ҳисобланади.

Юқоридагилардан куриниб турибдики, хасталиклар сабабларининг концепцияси намоён булиб, унда маромларнинг номувофикдиги асосий омил ҳисобланади. Инсоннинг табiiй ҳаёти маромлари ва маданийлашган жамият юзага келтирган янги

турмуш тарзи маромлари Ўртасидаги номувофикдик патологик ҳолатларнинг куп учровчи ва умумий куринишидир.

Янги давр цивилизациясининг хасталиклари, ижтимоий дезадаптация, дегенерация каби назарияларни танқидий таҳдил қилиш, уларда инсон фаолиятининг ижтимоий ва биологик жиҳатлари объектив акс этган.

Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш инсоннинг руҳий-жисмоний жиҳатларини қайта тиклашнинг янги улчовларини илгари суради. Инсон яратган компьютерлар ва микропроцессорлар, технологик линиялар ва роботехника унданўзривожланиши суръатларига мое руҳий-жисмоний фаоллик талаб этади. Маълумки, инсон соломатлиги узгарувчан жараён булиб, унинг сифат ва микдор жиҳатлари узи яшаб турган муҳитдаги узгаришларга мое равишда узгариб туради.

Қисқача хулосалар

Маълумки, фан-техника тараққиёти ишчилар меҳнатининг мазмуни ва шаклларида узгаришларга олиб келади.

Тоғ ихтисосли ксблар урнини бошқарув, созлаш ва механизациялашган тизимларда хизмат курсатиш функцияларини узида уйрунлаштирувчи "кенг тармокди" касблар эгаллайди.

Саломатлик имкониятларини аниқлаш худудларнингиклимий-географик шароитлари, этник ривожланишдаги узигахосликлар, аҳоли турмуш тарзи, илмий техника инқилоби устиворсоҳалардаги технологик савиялари, ишлаб чиқариш имкониятларининг техник улчовлари инсоннинг антропометрик ва руҳий-жисмоний имкониятларига мувофикдигини ҳисобга олган ҳолда ҳаётга татбиқ этишни тақозо қилади.

ФТТ ни ишлаб чиқаришда кенг жорий қилишда меҳнат жараёнини гигиеник ва ижтимоий-экологик мақбуллаштириш буйича асосий омиллар объектив ва субъектив гуруҳдарга булинади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Фан-техника тараққиёти инсон онги, руҳий ва жисмоний ҳолатига қандай таъсир курстади?
2. Меҳнат жараёни халқ хужалиги тармоқлари буйича қандай олиб борилади?
2. Инсоннинг биологик ва ижтимоий мослашиш тушунчаси нима?
3. Ишлаб чиқариш ва унинг мослашуви нима?
4. Инсон хасталигининг табиий-ижтимоий шароитига мослашиш билан боғлиқдиги ва уларнинг хусусиятлари нимадан иборат?
5. Ҳозирги даврда тараққиёт яратаётган ижтимоий муаммолар нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бусагасида; хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон», 1997.
2. Горелов А.А. Экология (Курс лицей). Издательство Центр.М. 1998.
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. Тошкент, «Уқитувчи», 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. М.: «Владос» 1998.
5. Маркович Д.Ж. Социальная экология. М.: «Просвещение» 1991.
6. Багинская Г.А. Основы социэкологии. Львов, 1993.

7. Коробкин В.И. Экология. М, 2003.
8. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде. - М.; Пангея, 1993.
9. Протасов В.Ф., Молчанов А.В. Экология здоровье и природопользование в России. - М.: «Финансы и статистика», 1995.
10. Равель П., Равель Ч. Среда нашего обитания. - М.; «Мир», 1995.

V БОБ. МИНТАҚАВИЙ ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАСНИФИ.

5.1. Минтақавий ижтимоий экологик муаммолар ва уларга таъсир этувчи омиллар.

Ижтимоий экологик муаммолар умумбашарий, минтақавий, ва локал муаммоларга бўлинади.

Минтақавий ижтимоий экологик муаммолар кенг миқёсли муаммолардан фарқли равишда минтақавий ижтимоий экотизимлар элементлари ва алоҳида минтақаларни камраб олувчи муайян чегараларга эга.

Экологиянинг минтақавий муаммоларини ўрганиш турли минтақаларда инсоннинг ҳўжалик юритиш фаолияти натижасида юзага келган муҳитдаги табиий ва ижтимоий шароитларни умумлаштириб баҳолаш, ноқулай ижтимоий экологик муаммоларнинг белгиларини аниқлашга имкон беради. Бундай баҳолаш учун табиий муҳит иқтисодиёт тармоқлари тегишли минтақадаги демографик ва ижтимоий иқтисодий маълумотлар хусусида катта миқдордаги харитачилик, статистика ва адабиётлар материалларидан фойдаланилади.

Минтақавий ижтимоий экологик муаммоларга баҳо беришнинг мезони ҳаво ва сувнинг буғланганлиги, белгиланган чегара концентрацияси, тупроқнинг эрозияси, яйловларнинг ишдан чиқиши, ўт ўланлар ва яшил массанинг камайиши, дарахтларни кесиш ва ҳоказолардир. Минтақага ҳараб алоҳида ижтимоий экологик муаммо мезонларини жиддий фарқланиши мумкин.

Барча экологик муаммолар олти гуруҳга бирлаштирилган:

1. Атмосферага оид (ҳавонинг ифлосланиши)
2. Сувга оид (сувнинг ифлосланиши ва камайиб кетиши)
3. Биологик (ташқи омиллар таъсирида ўрмонларнинг яроқсиз ҳолга келиши, дарахтларни кесиш, ўтлоқларни ишдан чиқиши ва ҳ.к.)
4. Тупроқ геоморфологик (эрозия, дефляция, жарликларнинг юзага келиши, ерни ажратиб қўйиш).
5. Ерга оид (ернинг бузилиши ва заминнинг яроқсиз ҳолга келиши, ерни ажратиб қўйиш).
6. Ландшафтга оид (табиий рекреацион хусусиятларнинг ёмонлашиши ва бой берилиши, ноёб табиий объектларни муҳофаза қилиш таркибини бузилиши).

Минтақавий ижтимоий экологик муаммолар қопланадиган, нисбатан қопланадиган ва қопланмайдиган даражада бўлиши мумкин. Табиатни муҳофаза қилиш муаммоси ёки ижтимоий-экологик вазият табиий экотизимлар тикланиши чегарадан чиқмаган бўлса, қопловчи омиллар туфайли ижтимоий экотизимлар тула тикланиши мумкин.

Экологик омилларнинг аста-секин камайиб бориши ижтимоий экотизимлар ижтимоий ривожланишда уйрунликни бузиб, уларнинг тикланиш имкониятларини анча ёмонлаштириши мумкин. Бу ҳодиса табиий экотизимларнинг қисман қопланадиган ҳолати дейилади.

Экологик системаларнинг ҳолати буткул издан чиқиб, уларнинг ривожланишида

экотизим биотик элементлари ҳаёлатига ва ландшафтларнинг вайрон булишига олиб келувчи экостаз бузилиши қопланмайдиган деб таърифланади.

Ижтимоий-экологик муаммолар оқибат натижасига кура, уч гуруҳга бўлинади:

1. Антропоэкологик

2. Экологик-иқтисодий.

3. Табиий ландшафтга оид.

Ноқулай экологик вазиятли майдонлар анчагина бўлиб, Қозористон, Марказий Осиёда, Шарқий Сибирда ва Уралда кузга ташланади.

Ноқулай экологик вазиятли ареаллар майдони алоҳида тарзда қуриқданадиган майдонлар ҳажмидан каттадир. Шуниси ҳам борки, қуриқданадиган ҳудудларнинг баъзилари ушбу ареаллар таъсири доирасидадир.

Ареаллар микдори ва табиатни муҳофаза қилишга оид муаммолари турлари буйича мураккаб, утиш ва оддий тоифаларга бўлинади.

Мураккаб ареаллар асосан саноат марказларининг ифлослантирувчи таъсири, табиий ресурсларнинг жадал ишга солиниши ва юксак аҳоли зичлиги билан таърифланади. Шулар жумласига Ўзбекистонда Фаррона водийси, Зарафшон ва Хоразм ваҳолари, Россияда унинг Европа қисми, Шарқий Урал саноат минтақаси, Украинада Донбасс ва бошқаларни киритиш мумкин.

Чала чул ва чул минтақаларида табиатни муҳофаза қилиш омиллари асосан ерларни сутоғиш ва яйловларда молларни ортиқча боқиш натижасида уларни издан чиқариш билан боғлиқдир.

Ижтимоий-экологик муаммолар тез ва табиатни муҳофаза қилиш билан борлиқ янги муаммоларнинг келтириб чиқаради, мавжуд муаммоларни купайтиради.

Тайга минтақасида табиатни муҳофаза қилишнинг асосий масаласи, ҳисоб-китобларга қараганда, урмонни ортиқча кесишдир. Бу қулатлар, буталар заҳираларини камайтириб, ботқоқликларни купайтиради. Фойдали маъданларни қазиб олиш табиатга жуда катта зарар етказди. Кенг баргли урмонлар минтақасида деҳқончилик урбанизацияси ва урмон кесиш билан борлиқ муаммолар кескинлашди.

Урмон ва урмон дашт ландшафтлари ернинг куп микдорда ҳайдалиши ва тупроқнинг ювилиб кетиши, жарликлар ҳосил булиши натижасида ер ҳосилдорлигининг бой берилиши билан таърифланади. Утлоқдарда эса моллар ортиқча боқилиши утлоқларнинг издан чиқиши ва тикланмаслигига олиб келади.

Шундай қилиб, ижтимоий-экологик муаммолар баъзи минтақаларда табиат заҳираларидан фойдаланишга интенсив ёндашиш, ландшафтниң узига ҳослигини писанд қилмаслиқ унинг антропоген таъсирларга чидамлилиги ва потенциалини меъсимаслиқ натижасида юзага келади. Уларнинг ҳаммаси, агар кенг миқёсда тадбир қурилмаса, табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ янги муаммоларни келтириб чиқаради ҳамда мавжуд ижтимоий муаммоларни купайтиради.

Мамлакатимиз аҳолисининг тахминан учдан икки қисми қишлоқ жойларда яшайди. Турилиш микдорининг юқори улимнинг нисбатан камроқ эканлиги аҳолининг тез купайишини таъминлайди.

5.2. Марказий Осиёнинг орографик тузилиши ва унинг ижтимоий экологик вазиятга таъсири

Марказий Осиё чуллар ва қор ҳамда музликлар билан қопланган тоғли минтақадир. Сувга сероб дарёлар шу тоғлардан бошланиб, ҳайқириб пастга оқади. Текисликда жойлашган воҳалар - дишлоқ аҳолиси ва саноат шаҳарлари жойлашган ерлар улардан оби ҳаёт олади. Марказий Осиё табиий ландшафтлари асосий типлари тоғлар, тоғ олди текисликлари, воҳалар ва чуллардир.

Орографик жиҳатдан Марказий Осиё икки қисмга бўлинади: раббий қисми текисликлардан иборат, шарқий қисми эса Тянь-Шань ва Помир тизмалари билан банд. Раббий қисмдаги текисликларнинг анчагина майдони океан сатҳидан пастдадир. Қорақумдаги Оқчақай чуқурлигининг энг қуйи нуқтаси 81 м гача боради. Манришлокдаги Қорағиё чуқурлигининг қуйи нуқтаси эса 132 м дан қуйироқдир.

Марказий Осиё тоғлари Осиё қитъасини узунасига кесиб утган. Евросиё тоғ тизмаларининг энг баландларига мансуб. Марказий Осиё чегарасида Тянь-Шань ва Помирнинг раббий қисми ва Копетдоғ тизмалари жойлашган.

Бу тоғларнинг тузилишидаги узига хослик шундаки, бу ерда узоқ давр мобайнида жадал тектоник жараёнлар туфайли кутарилишига нисбатан денудация устун келиши оқибатида юзага келган тоғ текисликлари мавжуд. Ушбу минтақа тоғлари учун узоқ тоғ жинсларининг юқоридан пастга тушиб туриши характерлидир. Тоғ чуққиларида бундай кучиш кучли ёмғир ва куллагини қорэриши пайтида қум, тош аралаш сув оқимлари ёрдамида амалга ошади. Ён бағирларда тошу-харсангларнинг упирилиб тушиши вазилзилалар туфайли баҳайбат қояларнинг қулаши характерлидир. Ён бағирлар буйлаб қолдиқ тоғ жинсларининг қулаши купинча ҳалокатли тусе олади. Музликларда кейинги вақт мобайнида юз берган баҳайбат упирилишларни Тянь-Шань ва Помир тоғларида учратиш мумкин. Тик упирилишларнинг катта қисми кучли зилзилалар, сел ва даре қирроқлари ювирилиши билан борлиқ.

Марказий Осиё тоғларининг аксарият қисми 8-9 балли зилзила буладиган минтақага мансубдир. Марказий Осиёдаги ер қимирлашларнинг учори ер қаърида 8-25 км, баъзан 40 км чуқурликда жойлашган. Шунинг учун ҳам уларнинг акс-садосини ер қобирининг устки қисмида содир бўлаётган тектоник жараёнлардан излаш керак.

Нисбатан яқинда тектоник ҳаракатлар фаоллашган ҳудудлар ер қимирлаш куп жойлар ҳисобланади. Уларга тоғ олди текисликларининг кутарилаётган қисмлари, шунингдек ҳозирги пайтда изчил кутарилаётган минтақаларга мансуб ҳудудлар қиради.

5.3. Марказий Осиё иқлими, усимликлари хусусиятлари ва уларнинг ижтимоий экологияга таъсири

Марказий Осиёда асосий иқлим ҳосил қилувчи омилларнинг узаро таъсири-ер иқлимининг қурғоқчил бўлишига, куннинг қизиқ кетишига, ёруғликнинг сероблигига ва ҳароратнинг кескин узгаришига олиб келади, ҳар йили ва бир йил ичида деярли барча иқлимдаги узгарувчанликни белгилаб беради. Ён совуқ ва ён иссиқ ойлар Ўртасида Ўртача ҳарорат фарқи 30 даражага етади. Ёрингарчилик микдори баъзи ойларда куп йиллик Ўртача курсаткичлардан 2-4 марта куп ёки оз бўлиши мумкин. Марказий Осиёни жанубдан ва жанубий шарқдан тусиб турадиган тоғ тизмаларининг мавжудлиги ва шимолда ҳеч қандай ровнинг йуқариш шунга олиб келадики, шимолдан келган совуқ ҳаво ҳеч бир тусиққа учрамай пасттекисликларга ёйилади ва жанубга утолмасдан тоғ этакларида туриб қолади. Ёзда совуқ ҳаво тез исийди, шунинг учун ҳам Марказий Осиё жануби, Ёрон ва Афронистон шимолидаги ҳарорат деярли фарқ қилмайди. Қишда эса

унинг хусусиятлари секин юз беради. Шу туфайли Марказий Осиё республикаларида киш одатда Эрон ва Афғонистоннинг чегара вилоятларидагидан совуқроқ. Туркменистон жануби ва Эрон ҳамда Афғонистон шимолида кишда январь ойининг ўртача ҳароратидаги фарқ 5-10 даражага боради. Йил давомида Марказий Осиё ҳудуди шимолий чегарада жами ҳар сантиметрга 120 ккал ва жанубий чегарада 160 ккал радиация олади. Иссиқликнинг бундай кўплиги аввало тушки вақлда қуёшнинг узок муддатда тик туриши, шунингдек ёзнинг иссиқ палласида булутларнинг кам бўлиши билан изоҳланади. Пасттекисликларда очик ҳаво эҳтимоли 90-95,60-80 фоизни ташкил этади.

Иссиқ мавсумда Марказий Осиёнинг текис жойларида радиацион баланс ва унинг жадаллиги кеглик бўйича кам ўзгаради ва асосан юза қатлами ҳолатига боғлиқ. Чунончи июлда радиацион баланс ўртача 7-11 ккал/см² га тенг. Қорақумда июнь-июлда туш пайти радиацион баланс минутига 0,65-0,80 ккал/см² га тенг. Йилнинг иссиқ мавсумида радиацион баланс тоғли ўлкаларда жиддий ўзгаради, пасттекисликларда эса нисбатан барқарордир. Йилнинг совуқ палласида радиацион баланс миқдори қор қопламанинг мавжудлиги ва ҳолатига қараб ўзгаради. Марказий Осиё ҳудудида ой давомида манфий радиацион баланс деярли кузатилмайди, энг совуқ ойларда унинг ўртача миқдори шимолий чегарада 0га яқин, жанубда эса 1 ккал/см² дан ошади.

Иқлим шаклланишида муҳим омиллардан яна бири атмосфера ҳавосининг айланиб туришидир. Турли айланш жараёнлари натижасида Марказий Осиё ҳудуди узра юзага келадиган ҳар хил ҳаво оқимларини қуйидагиларга ажратиш мумкин.

1. Циклон ва антициклон кўринишида ғарбдан ва шарқдан ҳаво оқимларининг кириб келиши.

2. Шимол ва жанубдан ҳаво оқимларининг кириб келиши.

3. Муқим тип ҳаво оқимларининг жуда секин кўчишидан иборат бўлиб, қуёш радиацияси ва юза қоплама таъсирида уларнинг метеорологик хусусиятлари жадал ўзгаради. Йилнинг турли фаслларида бундай ҳаво алмашишлари ҳар хил тарзда такрорланади. Марказий Осиёда энг совуқ ой январьдир. Қиш бу ерда асосан юмшоқ, мўтадил, савуқ, январда жанубий чегараларда ўртача ҳарорат -2-8 даража, тоғли вилоятларда -15-23 даражада етади. Қуёшдан олинадиган иссиқлик миқдори кўп бўлишига қарамай январда энг паст ҳарорат кузатилади. Ҳатто текисликларнинг энг жанубий қисмида -25-30 даража, шимолий қисмида 30 даражадан кўпроқ, тоғ чўққиларида -50 даражада савуқ қайд этилади. Лекин бу кучли изғиринлар узок сақланмайди. Марказий Осиёнинг барча қисмларида йиллик ўртача ҳарорат 15-20, тоғларда 5-10 даражагача кўтарилиши мумкин.

Аксарият ҳудудларда энг иссиқ ой текисликларда июль, тоғларда июль-августдир. Марказий Осиёда энг юқори ҳарорат Термез ва Шерободда кузатилган. Марказий Осиёнинг жанубида деярли ҳар йили июль ойида 40 даражадан ошади. Тоғ этакларида эса ЭКГ юқори ҳарорат 30-35 даражадан ошмайди. Барқарор иссиқ ҳавога қарамадан ёз пайтлари кучли чанг тузонлар ҳамроҳилигида совуқ ҳаво кириб келиш эҳтимоли бор.

Марказий Осиё сув тармоқларининг узига хослиги шундаки, дарёлар тоғларда ва текисликларда бир текис жойлашмаган. Тоғларда 10-12 минг даре ва ирмоқчалар мавжуд бўлиб, улар узаро қушилиб, асосий сув тармоқдари - Сирдарё ва Амударёни оби

ҳаёт билан таъминлайди.

Тоғли ўлканинг сув тармоқларига хос яна бир хусусият шундаки, сув четга чиқиб кетмайди. Марказий Осиё дарёлари Каспий ва Орол денгизлари ҳавзаларига мансуб. Дарёларнинг суви МДХ чегараларида шаклланадиган ва Эрон ҳамда Афғонистондан келадиган сувлардан ташкил топади. Дарёлар орқали келувчи сувдан ташқари Марказий Осиё текисликларига ер тагидан ҳам сувлар чиқади. Баланс ТОҒ чуққиларида дарёларнинг музликлардан чиқиш жойларида сув ҳарорати 0 даражага яқин. Пастга тушган сайин ҳарорат оша бориб, тоғларни тарк этишда 10-12 даражага кутарилади.

Ўртача энг куп ойлик ҳарорат июлда, баъзан августда барқарорлашади. Баъзи дарёлардаги сув июнда ёки май ойида энг куп исийди. Музликлар ва ТОҒ чуққиларидаги қорларнинг сувлари 10-12% дан ошмайди. ТОҒ тизмаларида юз берадиган ёрингарчилик туфайли тушадиган сув йиллик ҳажмининг 1% дан купрорини ташкил этади.

Ўрта тоғ минтақаларида дарёларнинг асосий сув манбаи мавсумий қорларнинг эриши туфайли ҳосил булган сувлардир. Ёмғир йиллик сув ҳажмининг 3-5% ини беради. Фақат марказий Тянь-Шань ва шарқий Помир тоғларидан ёмғир сувлари 10% ҳатто ундан ҳам купроқ микдорда сув беради. Ер ости сувлари баъзи дарёларни 40% гача тахминлайди. Марказий Осиёдаги кулларнинг сони мингдан ошиқ, уларнинг 80% и текисликларда жойлашган. Текис жойлардаги куллар асосан узанлар узгариши жараёни билан борлиқ. Сурориш тармокдари билан борлиқ куллар эса сунъий равишда ёки чуқур жойларга сув тулиши натижасида ҳосил булган.

Тоғлардаги кулларнинг ҳосил булиши текисликлардаги кулларнинг пайдо булишидан фарқ қилиб, ранг-барангдир. Бунга тектоник куллар, қояларнинг упирилиши ёки ТОҒ водийларидаги қадимги музликларнинг қолдиқдари билан тусилиши натижасида юзага калган турок типидagi куллар мисол булиши мумкин.

Марказий Осиё ҳудудини гидрологик жизҳатдан ТОҒЛИ, ТОҒ олди ва текислик районларига булиш мумкин. ТОҒЛИ районлар қор ва ёмғир сувлари тупланадиган жойлар булиб, ер ости сувларининг манбаи ҳисобланади, текисликларда эса аллювиал ва платформа текисликларга булинади.

Кескин континенталлиқ умумий қурроқчилик йиллик Ўртача ҳароратнинг юқори эканлиги вегетация мавсумининг 2 хиллиги: нисбатан қисқа намли ва иссиқ ҳамда узок ва қуруқ булиши. Бу айниқса, янги ерларни узлаштириш, шаҳарлар қуриш, йирик иншоотлар бунёд этишда жуда асқотади.

Марказий Осиё икдимининг хусусиятлари тупроқ ҳосил булишида асосий омилдир. Бу, ҳудуднинг аксарият қисмини ўз табиатига қура, кенг миқёсида Эрон-Араб фациаси деб қарашга имкон беради. Марказий Осиёнинг текислик қисмида кенг тарқалган тупроқларга кулранг ҚИЗРИШ чул, тақир ҳолатида ва чул қум қуринишидаги тупроқлар киради. Таркиби ва келиб чиқиши турлича булган кулранг қизриш чул тупроқдари ёши энг катта текисликларга хос булиб, узида ҳозирги икдимий таъсирларни ҳамда утмишдаги палеогеографик шароитларни ҳам акс эттиради.

Марказий Осиё ТОҒ этаклари ва тоғларнинг тупроқ қатлами вертикал пояс қонунига буйсунади ва айрим ҳудудларнинг потенциал узига ҳосликларини акс эттиради. Бундан ташқаритоғларда тупроқ қатлами орографик шароитлар билан мураккаблашган.

Марказий Осиё усимликлар оламига таъсир қилувчи табиий муҳитнинг барча омиллари ичида гидротермик ҳолат энг куп аҳамиятга эга. Гидротермик ҳолат бу ерда йил мавсумлари бўйича кескин узгариб қолмасдан, жойнинг географик урнига ҳам борлиқ.

Ўсимликлар олами таркибида турли биологик шаклларни қуриш мумкин. Булар бир йиллик ва куп йиллик уг-уланлар, яримбута қуринишдаги экинлар, буталар, пустилоқди

экинлар, шунингдек моҳ лишайниклар ва тупроқ утларидир. Чул усимликлари олами ташқи ранг-баранглиги, таркибида у ёки бу биологик гуруҳдаги ёхуд бир неча биологик гуруҳлардаги усимликларнинг узаро бирикиши асосида юзага келади. Ҳар икки ҳолатда ҳам усимликлар қатлами тузилиши узгариб қолмасдан, тупроқ-замин шароитлари ҳам узгаради.

Тоғлардаги усимликлар оламининг таркиби чул текисликлари ва ясси тоғлардагига нисбатан анча ранг-барангдир.

Ҳароратга борлиқ ҳолда денгиз сатҳидан кутарилган сайин узгариб турадиган усимлик турлари жуда куп. Бир томонда тоғларда узум, анор, анжир каби иссиқсевар экинлар, иккинчи томонда анча паст ҳароратга мослашган экинлар учрайди.

Марказий Осиёда чул ҳайвонлари кенг тарқалган. Текисликлар ҳайвон гуруҳларининг ТОҒ ҳайвонлари билан кескин алмашинуви ТОҒ этагида юз беради. Ушбу чегарада текисликлар томон турли эндимик турлар ва зотлардан иборат чўл ҳайвонлари тарқалган. Улар эски дунё айниқса шимолий Африка ва олд осие ҳайвонларига ўхшайди. Юқорида тоғ этаклари ва тоғларда Евросиёда кенг тарқалган ҳайвонлар ёки Қозоғистон ва Мўғилистон чўлларида, Тайга ўрмонларида ёки Марказий Осиё ясси тоғларида яшайдиган ҳайвонлар кенг тарқалган.

Тоғлар фаунасининг ўзагини Галартика зоогеографик областнинг Маркази Осиё ва Ўрта денгиз қисмига хос бўлган турлар ташкил этади. Фақал Тожикистон ва Туркманистон жанубида айрим тропик шаклларга дуч келасиз. Марказий Осиё тоғ фаунасида Галарктика ва бошқа ерларнинг деярли барча фауна типлари учрайди. Унда Осиёдан келиб чиққан типик тоғли турлар асосий ўзагини таъкидлаш мумкин.

Марказий Осиё минтақасининг илмий географик хусусиятлари инсон, жамият ва табиат ўзаро муносабатлари жараёнига, экотизмлар шаклланиши ва ривожланишига жиддий таъсир кўрсатади.

Табиий муҳитнинг асосий бузилишлари хўжалик фаолияти, ишлаб чиқарувчи кучларни экстенсив ривожлантириш билан боғлиқ. Биосферанинг улкан экологик захиралари унинг янги инсон ўзгартирган шароитларда эволюция қилиши имкониятлари чексиз бўлишига қарамай кўпгина антропоген таъсирлар ҳозирча анча салбий оқибатлар тухдирдики, минтақанинг биоценозлари бу оқибатлари амалда бартараф қила олмайди. Орол денгизи ҳудудидаги вазият деярли инсон назоратидан чиқиб кетди. Оролбўйи экологик фалокат минтақасига айланди. Марказий Осиё бўйича углерод, олтингугурт, углеводородлар, қаттиқ моддалар, умумий миқдорнинг 39% ини ташкил этиб кейинги ўринларда турган олтингугурт газ, углеводородлардан икки ҳисса кўпдир.

1989 йили бир кеча кундузда атмосферага тушган зарарли моддалар миқдори ҳар километрга 165кг ни, истиқомат жойларнигина ҳисоблаганда 236кг ни ташкил этади. Қашқадарё вилоятида бир кеча кундузда бу кўрсаткичлар 18,7 ва 39,9 кгГкм² га етди. Анча йиллардан буён Фарғона водийси атмосферасига захарли бирикмалар зулум ўтказмоқда.

1989-1999 йилларда бази хўжаликлар ва шаҳарчаларда мевали дарахтлар ғўза баргларининг Олмалик кон металлургия комбинатидан чиқаётган олтингугурт қолдиқлари билан нобуд бўлиши кузатилди. Бундан ташқари саноат чиқндилари ва автотранспортдан юзага келаётган ифлослантирувчи моддаларнинг обҳаво билан кўшилиши ҳаво таркибини бузмоқда, ноқулай шароитларни юзага келтирмоқда.

5.4. Марказии Осиёдаги ижтимоий-экологик муаммоларнинг пайдо булиш сабаблари ва уларни бартараф этиш йуллари

Жамият тараққиёти қонуниятларини илмий англаш, инсонни ижтимоий феномен сифатида курсатиш унинг тараққиётини турри белгилаш имкониятини беради. Инсоннинг жамият аъзолари билан биргаликда узаро муносабатларда яратган ижтимоий ва руҳий муҳитлар таъсирини социал экологик яъни ижтимоий-экологик экотизим дейилади.

Демак мазкур илм тармоги қайси объектив борлиқни ва унинг қайси жабҳасини урганишни, бундан мақсад нима эканлигини ҳамда шу соҳада доимо ҳукм сурувчи қонуниятлар жамият манфаатларига қандай хизмат қилишини яхши билган кишигина бундай муаммони еча олади.

Инсон биоижтимоий мавжудот булганлиги туфайли унинг биологик моҳияти билан бир қаторда ижтимоий ва руҳий моҳиятини сақлаб қилиш зарур. Биосферанинг таркибий қисми булган инсон тирик мавжудотларнинг олий шакли ҳисобланиб, табиий муҳит билан бир пайтнинг узида ижтимоий ва руҳий муҳитларда яшайди. Одомзот биологик ижтимоий ва руҳшунослик қонуниятлари буйича ривожланиб боради ҳамда уларнинг доимий узаро таъсири остида булади.

Ҳар бир давлатнинг ички ва ташқи сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий фаолияти натижасида юзага келаётган инсонлар ҳаёт-мамотининг ижтимоий муҳити «макроижтимоий мзгҳит» деб юритилади. Табиат инсон учун ягона макон, у одамни турли озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечақ уй-жой ва бошқа зарурий буюмлар билан таъминлайди. Аҳолининг экологик онги табиат муҳофазасини мунтазам амалга оширишда асосий ижрочи омил ҳисобланади. У ҳар доим ҳам юқори булиши, вақти-вақти билан табақаларга булиниши мумкин. Аҳолининг барча табақалари богча ёшидаги ёш болалардан тоғтиб, муйсафид отахон ва онахонларгача атроф-муҳитга яқдил, ижобий фикрда булишлари, унга зиён-заҳмат етказмаслик руҳида тарбияланишлари даркор.

Шундай қилиб, инсон яшаб турган муҳитни барқарор вазиятда асраш одомзот биоижтимоий тадрижий ривожланиш жараёнини меъёрий ҳолатда сақдаб қолишга қаратилган булади.

Қисқача хулосалар

Ижтимоий-экологик муаммолар умумбашарий, минтақавий ва локал муаммоларга булинади.

Минтақавий ижтимоий-экологик муаммолар кенг иқтисоди муаммолардан фарқди равишда минтақа Бий-ижтимоий экотизимлар элементлари ва алоҳида минтақаларни қамраб олувчи муайян чегараларга эга. Минтақавий ижтимоий-экологик муаммоларга баҳо беришнинг мезони ҳаво ва сувнинг ифлосланганлиги, белгиланган чегара концентрацияси, тупроқ эрозияси, яиловларнинг ишдан чиқиши ва ҳ.к

Ижтимоий-экологик муаммолар оқибат натижасига кура, уч гуруҳга булинади: антропоэкологик; экологик-иқтисодий; табиий ландшафтга оид.

Ижтимоий-экологик муаммолар баъзи минтақаларда табиий ресурслардан фойдаланишга интенсив ёндашиш ва потенциалини менсимаслик натижасида юзага келди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Минтақавий ижтимоий муаммоларга нималар киради?
2. Ижтимоий-экологик муаммоларнинг оқибат натижаси қандай?
3. Марказий Осиё орографик тузилишининг узига хос хусусиятлари нималарда ва у ижтимоий-экологик вазиятга қандай таъсир этади?
4. Марказий Осиёда ташкил топган ижтимоий-экологик муаммоларни айтиб утинг.
5. Марказий Осиё минтақасининг икдим ресурслари нималардан иборат ва улар ижтимоий-иқтисодий ривожланишда қандай аҳамиятга эга?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Узбекистон XI аср бусагасида: хавфсизликка тахдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафоларлари. Т.: «Узбекистон», 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии. Т.; «Узбекистон», 1992.
3. Шодиметов Ю.Ш. «Ижтимоий экологияга кириш» Т.: «Уқитувчи», 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. М «Владос» 1998.
3. Камаров В.Д. Социальная экология - Л., 1990.
6. Багинская Г.А. Основу социозэкологии. Львов, 1993.
7. Коробкин В.И. Экология. М, 2003.
8. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде. - М.: Пангея, 1993.

VI БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚДСИ БИОСФЕРАСИГА АНТРОПОГЕН ТАЪСИР ВА ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

6.1. Марказий Осиё минтақасининг ижтимоий-экологик ҳолатига иқтисодийнинг асосий тармоқларининг таъсири

Саноат таъсири. Ишлаб чиқариш усган сайин атмосферага зарарли чиқиндилар ташлаш анча ошди, оқава сувлар ҳажми ҳамусиб бормокда. Биосферага саноатнинг таъсирини урганаётиб, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш на режали тарзда ижтимоий-иқтисодий на экологик ривожланишда муҳим аҳамиятга эга булган ишлаб чиқаришни ҳудудий жиҳатдан мақбул равишда ташкил этиш каби узак масалаларни четлаб утиб булмайди. У ишда экологик оқибатлар илмий на лойиҳа ташкилотларининг тавсияларини ҳисобга олмасдан ўз билганича иш тутиш ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиришда, тармокдар ичида ва ҳудудий жиҳатдан жиддий номутаносибликларга ҳамда аҳоли саломатлигининг ёмонлашувига олиб келади. Барча чекловларга қарамасдан Тошкент вилояти ва Фаррона водийсида, Тошкент шаҳрида саноат жадал ривожланмокда. Ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш масалалари етарли урганилмаганлиги сабабли Тошкент шаҳрининг ривожланишига изчил ёндашиш таъминланмаяпти. Ҳолбуки, Тошкентнинг аҳолиси кейинги 10 йиличида 24% усиб, 2,5 млн нафардан ошиб кетди. Бунинг 2F5 кишини бошқа шаҳарлардан келганлар ташкил этади. Чирчиқ-Олмалик, Оҳангарон-Ангрен Фаргона Маррилон, Навоий ва Узбекистоннинг бошқа қатор минтақаларида кимёвий, нефт-кимёвий ва микробиологик тармок қорхоналари, куп қувват ва сув талаб қиладиган бошқа ишлаб чиқариш воситаларининг куплиги туфайли экологик вазият кескинлашмокда.

Саноатнинг таъсир динамикаси

	1970	1976	198	199	2001
1.Асосий и.ч фондлари	13,6	27,5	84,9	109,	117,
2.ЯЛПИ маҳсулот	18,1	28210,	4638	5763	6152
3.Ташланаётган	206	258	2588	2850	3034
4.Атмосферага	1508	1525	153	133	225

Тожикистоннинг Турсунзода шаҳрида жойлашган алюминий заводининг салбий таъсири йилдан-йилга ошиб бормокда. Завод қуввати ортиши билан аста-секин атмосферага чиқаётган зарарли моддаларнинг (фтор бирикмалари) салбий таъсир чегараси ҳам кенгаймоқда. Ҳозирги пайтда Сурхондарёнинг Сариосиё, Денов, Шўрчи ва Олтинсой туманлари ҳудуди унинг таъсирига тушиб қолган. Бу таъсир доирасининг кенглиги 4-25 чақиримгача етади. Ҳозиргача зарар кўрган умумий майдон 25-30 минг гектарни ташкил этади. Юқорига келтирилган туманларнинг баъзи хўжаликларида помидор, бодринг, карам ва узум ҳосилдорлиги камайган. Пилла етиштириш ҳажми пасайиши кузатилмоқда. Шунингдек, анор ва хурмонинг ҳосилдорлиги ва сифати пасайиб кетди. Аҳолининг саломатлиги ёмонлашди. 1999 йилга келиб фторли водород чиқиндилари 56,7 минг тоннага кўпайди. Ҳолбуки 1982 йили бу кўрсаткич 24,5 минг тонна эди. Натижада аҳвол янада мураккаблашди.

Табиатда саноат таъсирининг янада кучайиши бундай шароитда кузатилаётган ижтимоий гигиеник, экологик оқибатларни олдиндан ҳисоблаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Табиатни муҳофаза қилишга оид лойиҳалаштирилаётган тадбирлар ва атроф муҳитни антропоген жиҳатдан зўриқтиришни пасайтиришга қаратилган қўшимча тавсиялар ишлабчиқиш самарадорлигини баҳолаш ҳам минтақа экологик истикболини белгилаш жараёнидаги муҳим вазифадир. Замонавий фан-техника тараққиёти ютуқлари асосида саноат ишлабчиқариш потенциалини жадал ривожлантириш минтақанинг табиатга антропоген таъсирини анча оширади ва атроф муҳитни муҳофаза қилишга оид самарали тадбирларни тақозо этади.

Ўзбекистонда атмосфера ғавосига чиқарилаётган турли чиқиндилар ўтган асрнинг 90-йиллари ўрталарига нисбатан камайиш йўналишида бўлишига қарамасдан ҳали ҳам юқори кўрсаткичларга эга.

Буни ушбу жадвалдан кўриш мумкин.

Йил	1985	1994	2001
Жами чиқинди миқдори	4,2 млн т	1,8 млн т	2,25 млн т

Бу жиҳатдан саноат корхоналари чицаорган чиқиндилар 1,5 млн т дан 0,9 млн т гача қисқаради. Транспорт воситаларидан чиққан ифлословчи моддалар эса 2,7 дан 1,4 млн т га камаяди. Бунга чиқиндилар камроқ чиқарилиши корхона дудбўронларига турли конструкциялардаги газ ва чангни ушлаб қолувчи ҳамда тозаловчи мосламалар ўрнатилиши ва шунга мавофиқ ёқилғидан фойдаланиш миқдорининг пасайиши ҳам таъсир кўрсатади.

Ишга туширилган газни тутиб қолувчи ва зарарсизлантирувчи қурилмаларни

ишлаш принципини қуйидаги жадвалда кузатиш мумкин:

1981-85	1986-90	1991	1994	2001
421,3 минг м ³ соатига	723	1282,8	514	775,1

Атмосферани ифлослантириш индекси (АИИ) динамикаси маълумотларга асосан республиканинг купгина шаҳарларида қаралади, бироқ айрим шаҳарларда, чунончи, Нукус, Олмалик, Тошкент, Фарронада (5-6), Навоий шаҳрида анча юқорилиги (7,62) кузатилган.

Айрим шаҳарларда санитария-гигиена нормасининг рухсат этилган меъёри (РЭМ) Ўртача (1 дан то 3,5) кунлик нормадан ошганлигини куриш мумкин.

- ҳаводаги чанг-Олмаликда, Бухоро, Гулистон, Қарши, Қўқон, Навои, Нукус, Самарқанд, Тошкент;
- олтингугурт оксиди-Олмалик;
- азот оксиди-Олмалик, Навои, Тошкент, Фарғона, Марғилон, Термиз;
- фенол - Ангрен, Навои, Фаррона;
- аммиак - андижон, навои, чирчиқ, тошкентда анча юқори.

Республика буйича энг ифлосланган шаҳар Навоий ҳисобланади. Стационар манбалар атмосферага 150 хил турдан ортиқ ифлослантирувчи моддалар чиқаради. Ҳудудий миқёсда 90% чиқинди моддалар Тошкент, Қашқадарё, Фаррона, Бухоро, Навои, Сирдарё вилоятлари ҳиссасига турри келади.

Стационар манбалардан чиқадиган чиқинди моддалар улуши саноат корхоналари буйича олиб қараб (34,1%) энергетикага, 31,9%и «Ўзбекнефтьгаз» га , 16,5%и металлургияга, 3,8%и қурилиш саноатига, 3,6%и маиший хужаликка, 2,6%и кимё саноатига турри келади. Бошқа тармоқларнинг салмоғи эса 7,4% дан ошмайди.

Транспортнинг таъсири. Автомобиль транспорти энг йирик ифлослантирувчи манбадир. Марказий Осиёда автомобиль йуллари куп. 2001 йили республикаимиз буйича жами газ чиқиндиларининг 67,8% ёки 1,54 млн т си транспорт ҳиссасига турри келди. Транспорт таъсирининг ошиб бориш курсаткичлари кейинги 15 йил ичида Ўзбекистонда автомобиль йуллари тиризлиги деярли 2 марта ошганлигини курсатади. Автомобиллар сонининг ошиши атмосферанинг ерга яқин қатламларида азот газлари, Кургошин бирикмалари, олтингугурт газлари, углерод газлари, углеводороднинг ёнмаган қолдиқлари, заҳарли бензиприн ва бошқа моддалар миқдори ошишига олиб келади. Автомобиль чиқиндиларй, биринчидан, шуниси билан хавфлики, улар биосферанинг фаол зонасига таъсир қилади, иккинчидан, таркибида барча тирик жонзотлар учун жуда заҳарли булган қуррошин бирикмалари бор. Учинчидан, автомобиль газ чиқиндилари атмосферанинг ерга яқин қатлами, инсон нафас оладиган сатҳига тушади. Тошкент, Самарқанд, Андижон, Бухоро шаҳарларининг узидагина шаҳар атмосферасига тушадиган заҳарли газларнинг ва моддаларнинг 80% и автомобиллар ҳиссасига тугри келади. Бу чиқиндиларнинг миқдори 300 минг т. дан купрокдир. Хавфли жиҳати шундаки, автомобилларнинг аксарият қисми шаҳарларда жамланган булиб, уларнинг газ чиқиндилари бевосита инсонларга таъсир қилади.

Йуллар куплиги, шаҳарлардаги кучаларда йул белгилари, светофорлар сероблиги Марказий Осиёнинг иссиқ икдимишароитида вазиятни янада мураккаблаштиради. Йуллар қониқарсиз булган шароитда ҳавонинг ифлосланиши меъёрдагидан 6-8 марта ошади. Автоғанспорт газ чиқиндиларини газ пасайтириш

усуллари ҳақида анъанавий тасаввурлар қушимчаларга муҳтождир. Гап шундаки, автомобиллар таъсирида атмосфера булганишиникамайтириш уларнинг заҳарли газ чиқаришини назорат қилиш ваҳаттоки автотранспорт корхоналарида назорат-созлаш пунктларини ташкил қилишгина эмас, балки экологик жиҳатдан пухта уйланган режалаштиришдан бошланади. Бунда минтақа иқтисодиётининг эҳтиёжлари автотранспортга қуйиладиган экологик талаблар буйича автотранспорт билан юк ташиш миқдори ва сифати эътиборга олинади.

Табиатга, инсон экологиясига транспорт таъсирини янада камайитириш масаласини мақбул тарзда ҳал этиш учун зарари кам ёнилри Боситалари яратиш ва двигателларни такомиллаштиришга фан-техника ютуқларини жадал жорий қилиш зарур. Бунга транспорт воситаларини тула электр қуввати билан ишлашга утказиш, автобусларни троллейбуслар билан алмаштириш ва автомобиллардан электромобилларга утиш киради, Ёкилри балансида этиллаштирилмаган бензин ҳиссасини ошириш керак Мутахассислар фикрича, атмосфера ҳавоси автотранспорт газ чиқиндилари билан ифлосланишининг олдини олишда мотоғ ҳ;олатининг созлиги ва карбюраторғ ишлашини пухта назорат қилиш муҳим омилдир.

Мамлакатимизда автомобиль паркининг техника ҳолатини баҳ;олаш шуни курсатадики, заҳарли газ чиқиндилари белгиси буйича автомобилларнинг фақат 10% гина соз ҳолатдадир. Транспорт таъсирининг оқибатларини аниқ-пухта билиш минтақадаги барча манфаатдор ташкилотларнинг узаро муваффақиятли ҳаракатига боғлиқ. Чунки бу муаммо бир республика ва ҳатто бутун минтақа миқёсидан каттадир. Автотранспорт муҳитни ифлослантирадиган энг йирик манбалардан бири бўлишига қарамай автомобиль газ чиқиндиларининг биосферага салбий таъсирини камайитириш юзасидан тадбирлар етарли ишлаб чиқилгани йўқ. Минтақа табиий муҳитни транспорт зуғуми ортиб бораётган ҳозирги даврда бу муаммо янада долзарб касб этиб, кечиктириб бўлмайдиган қарорлар қабул қилишни талаб қилади.

Қишлоқ хўжалигининг таъсири. Бу инсоннинг фаол арграр саноат фаолияти билан боғлиқ ва умуман биогеоценоз ва экотизмларга салбий таъсинр кўрсатувчи экологик омиллар мажмуидир. Фан ва техниканинг замонавий ютуқлари билан қуролланган инсон табиатни жадал ўзлаштирмоқда, ерга ишлов беришда бихайбат машина ва механизмлар ишлатилмоқда, қишлоқ хўжалигида войдаланилаётган кимёвий воситалар тирик мавжудотга салбий таъсир қилмоқда. Кейинги йилларда Марказий Осиё шароитида инсоннинг қишлоқ хўжалик фаолияти анча фаоллашди. Қишлоқ хўжалик экинлари майдонлари кўпайди. Тупроққа солинаётган ўғитлар миқдори жадал ошиб бормоқда. Қишлоқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш гуруҳлари (бинолар ва иншоотлардан ташқари) кейинги 15 йил ичида 13,9% ошди. Ноорганик ўғитлар заҳарли химикатларнинг кенг қўлланилиши тупроқда ва кейинчалик ўсимликлар ва ҳайвонлардан олинadиган маҳсулотларда кадмий, қўрғошин, симоб, фтор ва табиий радионуклеидларнинг миқдорининг ошишига олиб келмоқда. Суғориладиган ер майдонларини чексиз кўпайтириш сиёсати сон кетидан қувиш, Марказий Осиё республикаларида экологик шароитнинг жуда мараккаблaшувига олиб келди. Милионлаб гектар ерлар шўрланди ва сув тагига қолди, оқава сувларнинг кўпайиши шўр қўлларни юзага келтирди. Аму дарё ва Сир дарёдан режали тарзда кўплаб сувни оилш экологик ҳалокатга Орол денгизининг қуришига олиб келди ва Орол бўйида ижтимоий экологик вазият кескинлашиб бормоқда.

Кимёнинг таъсири. Яқин пайтларгача пестицидлар муаммосига соф қишлоқ хўжалик масаласи деб қараларди. Энди аёнки у кенг миқёсли бутунжаҳон экологик муаммолар қаторидан жой олди. Негаки қишлоқ хўжалигини ривожлантириш

стратегияси айтиш пайтда соғлиқни муҳофаза қилиш ҳайвонот ва наботот дунёсини қўриқлаш, умуман биосферанинг уйғун эволюцияси билан боғлиқдир. Бу айтиш чоҳда сиёсий ижтимоий экологик шароитнинг асосий сабабларидан бири қишлоқ хўжалигида кимёвий воситаларни ҳаддан оритқ ишлатиш, технологик интизомнинг пастлиги ва инсон саломатлиги учун хавфли бўлган кимёвий дориворлардан фойдаланишни тегишли назорат қилмоқдир. Республика хўжаликлари ҳар йили 1,3-1,4 млн т минерал уритларни ва 80-85 минг тонна ҳар хил пестицидларни ишлатади. Шундан ярмига яқини дефолиантларга турри келади. Ўртача ҳар бир гектар сурориладиган майдонга 300-350 кг минерал уритлар ва 20-25 кг пестицидлар қулланилади. Баъзи вилоятларда пестицидлар гектарига 40 килограммга етади. Ўнричқа атиги 13-16%ини банд қилган экин майдонларнинг орит ҳолати органик моддалар олиш манбаларини шакллантиришга шароит яратиш у ёқда турсин микдор кетидан қувиш, кенг миқёсда кимёвий воситалар ишлатилишига олиб келди. «Узағрохимиятаъминот» хўжаликлари омборларида 1990 йиллар бошига келиб муддати утиб кетган ва қулланилиши мая қилинган 12 минг тонна кимёвий моддалар тупланиб қолди. Бу моддаларни қумиб зарарсизлантириш масалалари қониқарсиз ҳал этилди. Қайд этилган микдордан атиги 3 минг тоннаси қумиб зарарсизлантирилди. Бу иш экологик талаблар, қурилиш қонун-қоидалари қупол равишда бузилган ҳолда амалга оширилди. Баъзи вилоятларда эса ҳисоб-китоб ишларининг йўқлиги сабабли қумилган пестицидларнинг микдори ва хавфлилик даражаси белгиланмаган, заҳарли моддалари қумилган жойлар ва экологик шароит устидан назорат қилинмаяпти. Республикада мавжуд заҳарли моддаларнинг 993 омборхонасидан атиги 836 таси ёки бор-йўғи 40% талаблар даражасидадир. Назорат, тегишли ҳисоб-китоб йўқлиги турли ўғирликларга шароит яратиб берди. 1995-99 йиллар мобайнида Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги пестицидлар билан қучли заҳарланиш бўйича 13 ҳолатни қайд этди. Натижада 245 киши азият чекиб, улардан 13 нафари вафот этди. Ҳар йили сурункали профессионал заҳарланиш юзасидан 35-50 ҳолат аниқланмоқда. Кейинги 20-25 йил мобайнида пахтачилик минтақаларида пестицидларни қуллаш юзасидан умумлаштирилган маълумотлар унинг қишлоқ жойларида болалар улимининг усиши билан узаро борлиқдикни курсатди. Пестицидлар сақданадиган 512 омборхона санитария ва табиатни муҳофаза қилиш талабларига жавоб бермайди. Кимёвий моддаларни улар учун қолмайдиган жойларда, баъзан умуман очик ҳолатда сақлаш ҳоллари қуп.

Шуни айтиш керакки, утган асрнинг 90-йиллари бошида тупроқнинг пестицидлар билан ифлосланиш даражасини аниқ; белгилаш имкони йўқ, эди. Чунки, ишлаб чиқаришда 80 га яқин номдаги турли пестицидлар ишлатилди. Шундан фақат 14 таси бўйича озми-қупми тупроқ таркиби назорат қилинади.

Моддий базанинг заифлиги, замонавий асбоб-ускуналарнинг йўқлиги ҳимўзтаъсирини курсатади.

Қишлоқ хўжалигида пестицидларнинг кенг қулланилиши заҳарли кимёвий моддалар билан ишлайдиган кишилар сонини қупайтиради. Бундай ҳолатларда рухий бузилишлар (85%), асаб ва ҳис-туйру аъзолари хасталиклари (109%) нафас олиш хасталиклари (108%) ошиши қузга ташланади.

Пестицидлар оммавий равишда қулланиладиган минтақалардаги ишлайдиган аҳоли Ўртасида бошқа туманлардагига нисбатан қуп зиён қуриш ва хасталаниш ҳоллари мунтазам қузатувлар давомида аниқданган.

Табиатда турли ифлослантирувчи моддаларнинг тарқалишига баҳо бериш учун бир қанча ёндашувлар мавжуд. Улардан диққатга сазовори стресс-индекс деб қурилади диган системани ишлаб чиқишдан иборатдир.

Куйидаги табиатдаги ҳар хил тоифадаги ифлослантирувчи моддаларнинг стресс-индекслари келтирилган.

1.	Пестицидлар	140
2.	Орир металллар	90
3.	Олтингугурт гази ва унинг	72
4.	Углерод гази	75
5.	Тукилган нефть	48
6.	Саноат корхоналари чиқинди	48
7.	Кимёвий уритлар	30
8.	Қаттиқ чиқиндилар	35
9.	Органик чиқиндилар	24
10	Азот гази	24
И.	Радиоактив чиқиндилар	20
12	Шаҳар чиқиндилари	16
13	Ҳаво углеводородлари	10
14	Иссиқ чиқиндилар	5
15	Шаҳар шовкун-сурони	4
16	Углерод гази	9
17	Фотокимё оксидлари	12

Ф.Карте таклиф қилган стресс-индексларининг курсатишича, атроф-муҳит учун энг хавфли ифлослантирувчи модда пестицидларидир.

Лекин келажакда ҳозир ушбу руйхатда 2-уринни эгаллаб турган оРир металллар муаллифлар фикрича, асосий аҳамиятга эга. Т. Р.Лея маълумотларида келтирилишича инсонга таҳдид солаётган антропоген ва техноген воситаларнинг 30 тури ичида пестицидлар ва бошқа кимёвий дориворлар сақизинчи уринда. 1986 йилн Ўртача ҳар гектарга 1,9 килограмм пестицидлар солинган эди (улар фойдаланилган минтақаларда, яъни жами экин майдони 87 %). Бу аҳоли жон бошига Ўртача 1,4кг.дан тугри келади.

Мамлакатимизда утган асрнинг 80-йилларда утказилган тадқиқотлар ҳомиладорлик ва тугиш пайтидаги мураккабликлар, улик турилишлар, чақалокдардаги нуқсонлар пестицидлар ишлатиш микдорига борлиқдигини курсатади. Шу нарса аниқдандики, пестицидлар куп ишлатиладиган районларда саломатлик курсаткичлари жуда ёмон аҳволда. Афтидан пестицидлар радиоакция каби таъсирининг қуйи нуқтасига эга эмас.

Профессор Х.Крау шундай таъкидлайдики: «Петицидлар айрим кимёвий доривор радиация каби, ҳатто ундан ҳам кучлироқ таъсир қилиши муносабати билан ташвишланишга етарли асослар мавжуд.

Маълумки, жуда куп ишлатиладиган қатоғ кимёвий моддалар айрим организмларда ирсий нуқсонларни келтириб чиқаради.

Атроф-муҳитни ифлослантирувчи кимёвий моддаларнинг мутаген потенциалини аниқдаш баъзи усулларини Ф.ҚЦиммер ва бошқалар ҳам урганиб чиқишган.

Кимёвий мутагенез оқибатларини урганиш утган асрнинг 60-йилларидан бошлаб эътиборни жалб қила бошлади. Кейинчалик адабиётларда «супермунтазамлар» тушунчаси қарор топди. У беқиёс мутагенликка (таъсир) эга булган ҳолда организмлар

ва х;ужайраларнинг ҳаёти фаолиятига таъсир курсатмайдиган моддаларни билдиради. Супермутагенлар радиацияга нисбатан унлаб ва юзлаб мутаген фаолигига эга. Атроф-муҳитнинг пестицидлар, гербицидлар, дефолиантлар ва ҳоказолар билан ифлосланиши оқибатларини урганиш ҳозир энг муҳим экологик муаммо бўлиб турибди. Атроф-муҳитни муҳофаза қилишда соф пестицидлар шзингдек инсон ва жониворлар учун хавфли жориворларни куллаш ҳажмларини имкон борица камайтириш 'муҳ;им аз{,амиятга эга. Шу муносабат билан яқин вақтларда пестицидлар билан ифлосланишга қарши зудлик билан чоралар курилишини тақозо этадиган туманлар ва вилоятларни аниқдаш керак Шунинг учун пестицидлар қолдиклари билан алоҳида минтақаларнинг ифлосланишини аниқдайдиган услубиётчилар зарур.

Маълумки, Марказий Осиё минтақасининг иссиқ шароитларида инсон истеъмол қиладиган сув миқдори ортади. Сув билан танага ҳар хил зарарли моддалар куп миқдорда кириб қолиши мумкин.

Утган асрнинг 90 йилларига қадар пахтачиликда агрохимикатлар ишлатилиш даражасининг усиб бориши уткир ошқазон-ичак кассаликлари келтириб чик;арди.

Табиатга агрохимёвий зурумларнинг оқибатларини урганиш вазиятга баҳо беришда муҳим курсаткичдир. Б.Д.Клейнер Марказий Осиё тоғларидаги дарахт баргларида, ўт-ўланларда ва тупроқда пестецидлар узоқ муддат сақланиб қолишини аниқлаган. Белгиланган олтингугурт газни устида ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўсимликлар газни сульфатга айлантириб қолмасдан, олтингугуртни водород ҳолатига қайтарар экан. Бинобарин газ тўлқини ўтганидан сўнг айнаи шу газ тўлқини ўтгандан сўнг айнаи шу газ ҳавони 2 марта ифлослантиради.

Кейинги 15-20 йил ичида мамлакатда тармоқ идоравий анъаналарнинг кучайиши ҳам республика иқтисодиётининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Халқ хўжалиги маъмурий ҳудудий ва тармоқ манфаатлари устун қўйиб борилиши оқибатида бу тушунчаларнинг моҳияти бузилди. Чунончи, айнан тармоқлар манфаатлари устун қўйилиб республикада халқ хўжалигини ривожлантириш, айниқса қишлоқ, хўжалигида бир томонламалик кучайди. (М.Зиёдуллаев). Минерал ўғитларнинг кенг қўлланилиши минтақада муҳим муаммо ўғитлар баҳосининг арзонлиги ва аксарият аҳолининг ортиқча ўғит солиш зарарини билмаслиги баъзан ҳосилдорликни ошириш ўрнига уни пасайишига олиб келади. Ўғитлардаги азот тупроқда ва организмларда нитратларга ва уларга нисбатан 20 марта заҳарли хатар моддаларга айланади. Сувда ем хашакда уларнинг мавжудлиги, жуда ўткир ошқозон ичак бузулишлари, заҳарланишлар ва сурункали касалликлар уйғотади. Нитратлар гемоглабиндаги 2 валентли темирни уч валентли қилиб метгемоглабинга нитратларни нитрогемоглабинга айлантиради.

Гемоглабин таркибида 20% га етса, кислород етишмаслиги юзага келади.80% етса фожеага олиб келади.

АҚШ , Франция, Германия, ичимлик сувининг ҳар литрига 64-860 миллиграм нитрат мавжудлигидан болалар хасталиклари келиб чиққан. Чили, АҚШда рак билан хасталаниш ичимлик сувидаги нитротлар миқдорида боғлиқлиги аниқланган.Ичаклардаги микроблар жуда хавфли нитрозминларни юзага келтиради. Соғлиқни сақлаш бутун жаҳон жамиятни белгилаган меъёр бўйича овқаи ичимлик суви билан азот бирикмаларини биркеча кундузда истеъмоли қуйидагиларга: азот нитратлари 200мм.гр. гача, АҚШ да 700 мм.гр гача оширилган.

Бизнинг шароитимизда азот ўғитларидан кўп миқдорда фойдаланишга ружу қўйиб бўлмайди. Зеро АҚШда ва Европада ёғингарчилик кўп бўлиб тупроқ ювилиб туради.

Марказий Осиё республикаларида азот ўғитларини ишлатиш технологиясини кўплаб бузилиши хатарли оқибитларга олиб келади. Холбуки ҳар йили азот

Ўғитларининг ишлатилиши хажман ортиб бормокда Чунончи, 1990 йили 593,4 тонна ишлатилган булса, 1995 йилга келиб бу курсаткич 760 минг тоннага етди. Холбуки, сув захираларининг тақчиллиги туфайли Ўзбекистон Республикасида экин майдонларининг хажми ошиши кутилаяпти. Илмий маълумотларга қараганда, азотли уритлар самарадорлиги 40-45%ни ташкил қилади. Қолган қисми ер ости ва ер усти сувларига утиб, уларни нитрат билан ифлослантиради. Бу ифлосланишнинг олдини олиш борасида ЎзФА «Биолог» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси қатоғ амалий ишларни амалга оширмоқда. Азот уритларини қўллашнинг усиб бориши жиддий дастурни тақозо этади. У қуйидагиларни қамраб олиши керак:

- тупроқ, сув ва ҳавода азотнинг маҳаллий тупланишини ҳисобга олиш;
- Секин ювилиб кетадиган ва экинлар секин узлаштирадиган шаклларни танлаш ва бошқа озик моддалар билан азотнинг мақбул тарзда уйғунлашишига эришиш;
- экинларга меъёрида минерал уритлар солиш ва алмашлаб экишни ташкил қилиш;
- уғитларни, зараркунандаларни, ҳосил сифатини аниқдашни ташкил этиш;
- минерал нитратини мевали ва бошқа экинларга солишни ташкил этиш.

6.2. Марказий Осиё давлатларининг ижтимоий-экологик муаммолари

Тожикистон Марказий Осиё минтақаси ижтимоий экотизимида муҳим урин эгаллайди.

Республика ҳудудида 3 мингдан купроқ музликлар булиб, энг катта Федченко музлиги ҳам шу ерда жойлашган. Бу ҳудудидаги ичимлик сувлар йилига 110-115 миллиард м³ни ташкил этади. Бундан ташқари водийдаги туманларда кенг майдонлар гуза билан банд. Руза етиштиришда куп микдорда (гектарига 50кг) пестицидлар ишлатилади, бу эса табиатга булган антропоген таъсирнинг жуда ёмонлигидан далолат беради. Республикада йирик шаҳарлар атроф-муҳити ҳолати мураккаб вазиятдадир. Ташландик; ерлар, даре этаклари, қишлоқ жойлар, тоғ этакларини жадал узлаштириш усимлик табиий қатламини ва ҳайвонат дунёсини жиддий узгартирди. Ҳайвонат ва усимлик оламини илк марта руйхатдан утказиш бун тасдиқдади. Шу нарса аниқдандики, антропоген кучлар таъсирида Тожикистондаги умуртқасиз ҳайвонларнинг 58 тури балиқдарнинг 49 туридан 4 тури тула йуқолиб кетиш арафасида. Судралиб юрувчиларнинг 50 фоизи ёки 44 туридан 21 тури, қушларнинг 10 турдан купрори (350 турдан) йуқолиб кетди. Сут эмизувчилардан роппа-росса 50%и (84 туридан 42 таси) йуқолиб бормокда. Бу ёввойи ҳайвонлар ва усимликлар экологиясини урганишни кенгайтириш ва чуқурлаштириш заруратини келтириб чиқарди. Бу тадқиқотлардан хулоса шуки, Тожикистондаги қуриқхоналар ва муҳофаза жойларини катталаштириш керак

Тожикистонда 3 та йирик - «Тигровая балка» «Рамит» «Дашти-қум») ТОҒ қуриқхоналари ва 15 та муҳофаза қилиш масканлари мавжуд. Жадал саноат ифлосланиши юз берган туманларда умумий тизимда техника воситалари билан бирга дов-дарахтлар муҳим рол уйнайди.

Ҳозирги пайтда Тожикистон Фанлар академияси ботаника институти мутахассислари бу борада муайян ишларни амалга оширмоқда.

Тожикистон Республикасида экологик вазият хилма-хил булган туманлар анча куп. Энг мураккаб экологик вазият Хисор водийсида вужудга келган. Шу ердаги Турсунзода шаҳрида жойлашган алюминий комбинати Хисор водийсининг шарқий қанотидан то унинг гарбий қанотигача, Ўзбекистон Республикаси Сурхондарё вилоятининг Сариосиё ва Узун туманларигача булган масофадаги сув, тупроқ ва атмосфера ҳавосининг узининг чиқиндилари билан ифлослантирмоқда. Корхона чиқараётган газлар ишлаб чиқаришда

фтоғ бирикмаларининг мавжудлиги нафақат инсон, балки уй ҳайвонларининг соғлигига, усимликларга жуда катта зарар етказмокда.

Туркменистон ҳам Марказий Осиё минтақавий ижтимоий экотизимининг бир қисми сифатида кейинги 4 йил мобайнида кенг миқёсли узгаришларга учради.

Узунлиги 1100 км Қорақум каналининг қазилиши 710 минг гектар янги ерларни узлаштириш имконини бермокда. Амалда 510 минг тонна пахта, шу жумладан, 300 минг тонна 1-навли ингичка тола пахта олинмокда, 244 минг тонна сабзавот, 124 минг тонна узум етиштирилмокда. Канал қурилган минтақада қишлоқ хужалиги ишлаб чиқариши ялпи ҳажми 1 миллиард 167 миллион сумни ёки республика қишлоқ хужалиги ялпи ишлаб чиқариши ҳажмининг 47,4%ини ташкил қилмокда. Канал асосида юзага келган экотизимлар юксак махсулдорлик ва иқтисодий самарадорликка эга. Шунини айтиш керакки Марказий Осиё минтақасида сурориладиган бошқа жойлардан бу жой 1,5 марта юқоридир.

МДХ мамлакатлари орасида Туркменистон газ қазиб олиш буйича 2-уринда туради. Бу ҳудудда йилига 14, миллион куб метр туз ҳам ашёси қайта ишланади. Аммо Республикада экологик вазияти ута мураккаб булган районлар мавжуд. Мамлакат жанубидаги Дашҳовуз вилоятида Орол денгизи ва оролбуйи ҳудудига хос муаммолар кенг тарқалган.

Шуларнинг асосий қисми ичимлик сувининг етишмаслиги ҳамда оқава сувлар микдорининг куплиги билан борланган.

Туркменистоннинг гарбида экологик вазиятнинг шаклланишига нефтни қазиб олувчи ва уни қайта ишлаш ва кимёвий саноатнинг ривожланганлиги катта таъсир қилади.

Худди шундай экологик вазият Лирий вилоятида ҳам мавжуддир. Бу ерда экологик вазиятнинг барқарорлашида йирик табиий газ конларининг ишлаши ҳамда йулдош газларнинг очик ҳавода доимий равишда ёндирилиши асосий уринни эгаллайди.

Мамлакатнинг Туркманобод вилояти атроф муҳитининг узгариши шимолда нефтни қайта ишлаш комплексининг фаолияти, жанубда Гаудан, Керки районларида олтингугурт, полиметалл ва бошқа фойдали қазилма конларининг ишлаши билан белгиланади. Умуман олганда Туркменистон Республикасида Бекдаш-Челекен, Небит-Даг, Кум-Даг, Мори-Тажон, Гаурлан-Керки, Туркманобод-Нефтезаводск районларида мавжуд экологик вазият қониқарли эканлигини таъкидлаб утиш зарурдир.

Қозористон Республикасида ер сув ресурслари ва атмосфера ҳавоси ифлосланган районларга саноати, айниқса, тоғ-кон, рангли ва қора металлургия саноати, электроэнергетика тармоғи ривожланган. Шарқий Қозористон (куррошин-руҳ мис саноати), Повлодар (кумир, нефтни қайта ишлаш саноати, электроэнергетика), Кустанай (тоғ-кон саноати), Караганда (кумир саноати, қора металлургия), Жезқазган (кимё саноати), Шимкент (асосий кимё, рангли металлургия), Ақтуба (қора металлургия), Туррай (рангли металлургия), Ажирау (нефть-газ саноати, нефтни қайта ишлаш), Мангистау (атом электроэнергетикаси, нефть саноати, рангли металлургия) вилоятлари киради. Шуларнинг ишлаб чиқаришидан экологик вазият энг мураккаб булган вилоятларни шарқий Қозористон, Павлодар, Қараранда, Жезгазган, Мангистау ва Туррай вилоятлари ташкил этади. Қозористонда шамол эрозияси кенг тарқалган. Шамол эрозияси натижасида асосий экин - баҳорги бурдой ҳосилдорлиги 30-40 %га қисқариб 8-10 центнердан ошмайди.

«Экологик танглик» ҳолати Марказий Осиё минтақасининг жуда куп қисмларига хосдир. Бу уринда, айниқса, ҚОЗОРИСТОН ажралиб туришлигини таъкидлаб утиш зарурдир.

Қирризистон Республикасида экологик инқироз ҳолати Иссиқкул водийсида ҳамда жанубда Майли сув дарёси водийсида ва кумир қазиб олинadиган районларда кузатилмокда. Майли сув дарёсининг юқори қисмида радиоактив чиқиндилар сакданаётган «қабристонлар» нафақат Қирризистон, балки Узбекистонга ҳам катта хавф тутдирмокда.

Кумир конлари жойлашган Қизил-қия ва Сулукта шаҳарлари ва уларнинг атрофи ҳудудларида ҳам мураккаб экологик вазият. Шунга уқшаш вазият симоб конлари жойлашган Хайдаркон, сурма метал қазиб олинadиган ва қайта ишланадиган Қадамжой шаҳарчаларида ҳам мавжуддир.

Шундай қилиб, Марказий Осиё минтақаси ва унда мавжудбарча давлатларни экологик вазияти мураккаб булган дунёрайонлари қатоғига қушиш мумкин. Энг афсусланарли жойишундан иборатки, минтақадаги экологик вазият амалга оширилаётган қатоғ амалий тадбирларга қарамасдан ёмонлашишдадавом этаяпти. Бу аҳоли сони тез суръатлар билан усаётганминтақада умумий ижтимоий-сиёсий вазиятни ҳам барқарорлаштириш мумкин.

Қисқача хулосалар

Биосферага саноатнинг таъсирини урганаётиб ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва режали тарзда ижтимоий-иқтисодий ва экологик ривожланишда муҳим аҳамиятга эга булган ишлаб чиқаришни ҳудудий жиҳатдан мақбул равишда ташкил этиш каби узак масалаларни четлаб утиб булмайд.

Автомобиль чиқиндилари, биринчидан, шуниси билан хавфлики, улар биосферанинг фаол зонасига таъсир қилади, иккинчидан, уларда барча тирик жонзотлар учун жуда захарли булган қурғошин бирикмалари бор.

Транспорт таъсирининг оқибатларини аниқ-пухта билиш минтақадаги барча манфаатдор ташкилотларнинг узаро муваффақиятли ҳаракатига боглиқ.

Қишлоқ хужалигида пестицидларнинг кенг қулланилиши захарли кимёвий моддалар билан ишлайдиган кишилар сони купайтирилишини тақазо этади.

Табиатга агрокимёвий зурумларнинг қибатларини урганиш вазиятга баҳо беришда муҳим курсаткичдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Марказий Осиё минтақасининг ижтимоий-экологик ҳолатига саноат қандай таъсир кўрсатади?
2. Ижтимоий-экологик ҳолатга транспортнинг таъсири қандай?
3. Ижтимоий-экологик ҳолатга қишлоқ хужалигининг таъсири қандай?
4. Ижтимоий-экологик ҳолатга кимёлаштиришнинг таъсири қандай?
5. Марказий Осиё давлатларининг қандай ижтимоий-экологик муаммолари бор?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. «Узбекистон» XI аср бусарасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: «Узбекистон», 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. Т.: «Уқитувчи», 1994.
3. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. М, «Владос», 1998.
4. Камаров В.Д. Социальная экология. Д., 1990.
5. Багинская Г.А. Основы социэкологии. Львов, 1993.
6. Коробкин В.И. Экология. М, 2003

VII БОБ. ОРОЛ ВА ОРОЛБЎЙИДА ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК ВАЗИЯТНИНГ КЕСКИНЛАШУВИ.

7.1. Орол денгизининг қуриб бориш сабаблари

Орол денгизининг қуриббориш хавфи ғоят кескин муаммо, айтиш мумкинки, миллий кулфат бўлиб қолди. Орол денгизи муаммоси узок ўтмишга бориб тақалади. Лекин бу муаммо сўнгги ўн йилликлар мобайнида хавфли даражада ортиди. Марказий Осиёнинг бутун худуди бўйлаб суғориш тизимларини жадал суръатда қуриш кўплаб аҳоли пункларига ва саноат короналарига сув бериш баробарида кенг кўламдаги фожиа Орол ҳалок бўлишининг сабабига ҳам айланди.

Яқин яқинларгача чўлу саҳролардан торитб олинган ва суғорилган янги ерлар ҳақида дабдаба билан сўзланарди. Айни чоғда ана шу сув Оролдан тортиб олинганлиги, уни “жонсизлантириб қуйганлиги” хаёлга келмасди. Эндиликда Орол бўйи экологик кулфат худудига айланди. Орол танглиги инсоният тарихидаги энг йирик экологик ва гуманитар фожиаларидан биридир. Днғиз хавзасида яшайдиган қарийб 35 миллион киши унинг таъсирида қолди. Биз 20-25 йил давомида жаҳондаги энг йирик ёпиқ хавзалардан бирининг йўқолиб боришига гувоҳ бўлмоқдамиз. Бироқ бир авлоднинг кўз ўнгида бутун бир денгиз

Ҳалок бўлган ҳол ҳали рўй берган эмасди. 1911-1962 йилларда Орол денгизининг сатҳи энг юқори нуктага бўлиб, 53,4 метрни сувнинг ҳажми 1064 км^3 ни, ва юзаси 66000 км^2 ни, минераллашув даражаси 1 литр сувда 10-11 гр ни ташкил этганди.

Денгиз транспорти, балиқ хўжалиги, иқлим шароити жаҳатидан катта аҳамиятга эга бўлган, унга сирдарё ва Амударёдан ҳар йили деярли 56 км^3 сув келиб қуйилар эди. 1994 йилга келиб Орол денгизидagi сувнинг сатҳи, 32.5 метрга, сув ҳажми 400 км^3 дан камроққа, сув юзасининг майдони эса $32,5$ минг км^2 га тушиб қолди, сувнинг минераллашуви 2 баробарга ортиди. Оролнинг сатҳи 20 метр пасайиши натижасида у энди яхлит денгиз эмас балки 2 та қолдиқ қўлга айланиб қолди. Унинг соҳиллари 60-80 км га чекинди. Амударё билан Сирдарёнинг деталлари жадал суръатлар билан бузилиб бормоқда. Денгизнинг сув қочган туби 4 млн га дан ортиқроқ майдонга кўриниб қолди. Натижада яна битта “қул бола” кумлм шўрҳок саҳрога эга бўлдиқ Шамол орол денгизининг қуриб қолган тубидан туз ва чанг тўзонни юзлаб км га учуриб кетмоқда.

7.2. Орол денгизи ва унинг атрофидаги бугунги ижтимоий-экологик вазият

Оролнинг қуриб қолган тубидан чанг буронлари 1975 йилдаёқ космик тадқиқотлар натижасида аниқланган эди. Утган аернинг 80-йиллари бошларидан буен бундай туфонлар бир йилда 90 кун давомида кузатилмоқда. Чанг буронларининг таъсир доираси эса 300 километргача етмоқда. Мутахассислар берган маълумотларга қараганда, бу ерда ҳар йили атмосферага 15-75 миллион тонна чанг кутарилади. Буларнинг ҳаммаси Орол бўйи икдимининг узгаришига олиб келди. 1983 йилдан бошлаб Орол балиқ овлашга яроқсиз булиб қолди. Соҳилнинг ҳозирги чизиридан йироқларда балиқчиларнинг қачонлардир қудратли булган флотилияси занг босган қолдиқларини, вайронага айланган балиқчилар посёлкаларини учратиш мумкин. Бузкул, Олтинкул, Қаратма курфазлари йуқолди. Акпетки архипелаги к;уруқлик билан қушилиб кетди. Яйловлар ва утлоқдар йуқолиб бормоқда. Худуд ботқоққа айланмоқда. Сувнинг тоборо тақчиллашиб бораётганлиги ва сифати ёмонлашаётганлиги тупроқ ва усимлик қатламининг бузилишига, усимлик ва ҳайвонат дунёсида узгаришлар юз беришига, шунингдек сурорма деҳончилик самарадорлигининг пасайишига олиб келмоқда.

Орол денгизининг куриб бориши ва бу жараён туфайли Оролбуйи минтақасида табиий муҳитнинг бузилиши экологик фожиа сифатида баҳоланмоқда. Чанг ва туз буронларининг пайдо булиши, фақат Орол буйида эмас, балки денгиздан анча наридаги бепаён ҳудудларда ерларнинг чулға айланиши, икдим ва ландшафтларнинг узгариши-булар ана шу фожиа оқибатларининг боғлиқ булмаган руйхатидир.

Орол фожиасини утган аернинг 70-йиллари бошларида, жуда кечи билан 80-йиллар бошларида, денгизнинг сатҳи унчалик пасаймаган бир пайтда идора қилиш мумкин эди. Ҳозирги вақтда эса бу жараён яна ҳам мушкуллашди ёки умуман бошқариб бўлмайдиган ҳолга келди.

Натижада Орол денгизи атрофида, айниқса, Қорақалпоғистон Республикасида, Қизил Урда ва Дашҳовуз вилоятларида аҳоли еаломатлиги учун хавфли оғир ижтимоий-иқтисодий, экологик ва санитария-эпидемиологик вазият вужудга келди. Касалга чалиниш даражаси айниқса, аёллар ва болаларда кутарилди, улим ҳам купайди.

Оролбуйи азҳоли саломатлигининг ёмонлашувига экологик омиллардан ташқари, тиббиёт муассалари ишидаги камчиликлар, бир қатор аҳоли истиқомат қиладиган жойларда марказлашган водопровод тизимининг йукдиги ҳам сабаб бўлмоқда. Масалан, Қорақалпоғистонда шаҳар жойларнинг бор-йури 11%и водопровод тизими билан таъминланган ҳолос, қишлоқда эса бундай тизим бутунлай йуқ.

Қишлоқ хужалигини кимёлаштиришни кучайтириш ва бошқа куринишдаги салбий антропоген таъсир билан уйрунлашган ҳолда ирригацияга катта эътибор берилганлиги минтақа экологик тизимида салбий узгаришларни келтириб чиқарди.

Назоратсизлик ва сувдан фойдаланишнинг бепуллиги ҳамда алмашлаб экишларнинг йукдиги сувдан самарасиз фойдаланишга олиб келди.

Орол буйида денгизнинг куриб бориши муносабати билан ҳалқаро, кенг куламли аҳамиятга молик булган экологик ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммоларнинг мураккаб мажмуи вужудга келди. Бундай муаммоларни ҳал этиш ҳозирги бозор муносабатлари шароитида анча мураккаб булишига қарамасдан, республикада бу борада бир мунча ижобий ишлар амалга оширилмоқда. Оролни сорломлаштириш, уни сув билан таъминлаш, денгиз атрофида экологик муҳитни яхшилашга қаратилган ибратли ишлар бошланди.

7.3. Орол денгизининг куриб қолишига қарши олиб борилаётган

чора-тадбирлар.

Орол денгизининг куриб бориши ва минтақанинг чулға айланиши билан борлиқ экологик фожиа бу ҳавзада яшаётган барча ҳалқдарнинг дарду аламидир. Сув захиралари билан боклиқ булган муаммолар мажмуаси кенг куламли ва мураккаб куп тармокди ёндашувни, минтақадаги давлатлар билан ҳалқаро ҳамжамият Ўртасида ҳамкорликни ривожлантиришни талаб қилади. Марказий Осиё давлатлари бошлиқдарининг 1993 йил март ойида Қизилурдада булиб утган учрашуви ана шу муаммоларни ҳал қилиш йулидаги туртки булди. Бу учрашувда Орол денгизи танглигини ҳал этиш юзасидан биргаликда ҳаракат қилиш туррисида битим имзоланди. Орол денгизи муаммолари буйича Давлатлараро Кенгаш ва унинг ишчи органи Ижроия қумитаси, шунингдек Оролни қутқариш ҳалқаро фонди ташкил этилди. Марказий Осиё республикалари давлат бошлиқдарининг 1994 йил январида Нукус шаҳрида булиб утган иккинчи учрашувида Орол денгизи ҳавзасидаги экологик вазиятни яхшилаш юзасидан яқин уч-беш йилга мулжалланган, минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг аниқ ҳаракатлар дастури тасдиқланди. 1994 йил март ойида Тошҳовузда булган учинчи учрашувда Давлатлараро кенгашининг ушбу дастури бажарилиши ҳақидаги ҳисбот

тингланди. 1997 йил февралда Марказий Осиёдаги беш давлат бошлиқларининг БМТ, Жаҳон банки ва бошқа халқаро ташкилотлар вакиллари иштирокида Алматида бўлиб ўтган учрашувида Орол муаммосини ҳал этиш бўйича ташкилий тузилмаларни такомиллаштириш туррисида қарор қабул қилинди. Оролни қутқариш халқаро фондининг анча ишчан таркиби ва унинг негизида ҳаракатчан Ижроия қўмитаси тузилди.

Орол муаммосининг бугун кескинлигини, уни сақдаб қолиш юзасида кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар куриш зарурлигини тушунган ҳолда, Марказий Осиё республикаларининг ҳукуматлари, мутахассислари ва минтақанинг илмий жамоатчилиги, халқаро ташкилотлари 1995 йил 20 сентябрда Нукус шаҳрида Марказий Осиё давлатлари ва халқаро ташкилотларнинг Орол денгизи ҳавзасини барқарор ривожлантириш муаммолари бўйича Декларациясини қабул қилдилар. Декларация барқарор ривожланиш қоидаларига қатъий амал қилишни назарда тутди ва эътиборни қуйидаги гоят муҳим муаммоларни ҳал қилишга қаратади:

- қишлоқ ва урмон хужалигининг янада мувозанатли ва илмий асосланган тизимига ўтиш. Республикада урмон фондини кенгайтириш ишлари олиб борилмоқда;

- сув заҳираларидан фойдаланишнинг тежамли усуллари ишлаб чиқиш, суроришда ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишда такомиллашган технологияларни қўллаш воситасида ирригациянинг самарадорлигини ошириш, шунингдек бозор муносабатларига ўтишда сувдан фойдаланганлик учун ҳақ тулаш масаласи ҳам жорий қилишда;

минтақанинг табиий заҳираларидан фойдаланишни комплекс бошқариш тизимини такомиллаштириш кеарқ

Пировард натижада Орол танглигини барқарор ривожлантириш, бу минтақада яшаётган одамларнинг турмуш даражаси пасайиб кетишига йўл қўймаслиқ келажакда ёш авлод учун муносиб турмушни таъминлаш тамойиллари асосида ҳал қилиш бўйича узоқ муддатли стратегия ва дастур ишлаб чиқилган.

Қисқача хулосалар

Орол денгизининг ҳозирги кунда куриб бориш хавфи РОЯТ кескин муаммо, айтиш мумкинки, миллий кулфат бўлиб қолди. Бу муаммо сунгги ун йилликлар мобайнида хавфли даражада ортди.

Эндиликда Оролбуйи ижтимоий-экологик кулфат ҳудудига айланди.

Орол денгизининг куриб қолган тубидан ҳар йили атмосферага 15-75 млн. тонна туз ва чанг тузони кутарилади.

Орол бўйида денгизнинг куриб бориши муносабати билан халқаро, кенг куламли аҳамиятга молик бўлган экологик ижтимоий иқтисодий ва демографик муаммоларнинг мураккаб мажмуи вужудга келди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар.

1. Орол денгизининг куриб бориш сабабларини кўрсатинг:
2. Орол денгизининг ҳозирги ҳолати.
3. Орол денгизини сақлаб қолиш юзасидан олиб бораётган чора-тадбирларни айтиб ўтинг:
4. Орол денгизини сақлаб қолиш юзасидан халқаро ташкилотларнинг амалий ишлари.
5. Орол денгизи ва унинг атрофидаги ижтимоий экологик вазият қандай?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. “Ўзбекистон” XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон” 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии. Т.: “Ўзбекистон”
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. Т.: «Укитувчи» 1994
4. Рафиқов А.А. Орол тақдири. Т.: 1990
5. Турсунов Х.Т. Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш Т.: 1997
6. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов. Руз. Т.: 2002.

VIII. БОБ. “ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ”НИНГ СИЁСИЙ АСПЕКТИ.

8.1. Экологик сиёсат ижтимоий иқтисодий сиёсатнинг бир кўриниши.

Инсоният ривожининг ҳозирги босқичида жамият ва табиат ўзаро муносабатлари сиёсий партиялар, ҳалқаро ташкилотлар миллий ҳукуматлар жаҳон жамоатчилиги кенг доиралари эътиборини тобора ўзига тортмоқда. Бу фан техника тараққиётининг экологик оқибатларига кенг кўламли ижтимоий ёндашуви зарурати билан боғлиқдир.

Бугунги кунда фан техника тараққиёти яқин истиқболда ҳар хил ижтимоий шароитларда амалга оширилади. Шу билан бирга фан техника инқилобининг оқибатлари кўп жиҳатдан барча мамлакатлар учун умумийдир, атроф муҳитни муҳофазалаш, илмий асосланган экологик сиёсатни ишлаб чиқиш муаммоларини ҳал этишга умуминсоний ёндашувни талаб қилади.

Экологик сиёсат дейилганда давлатларнинг «табиат-жамият» тизимидаги узаро муносабатларни тартибга солишни энг қулай ва самарали амалга оширишга йўналтирилган фаолиятни тушуноқ лозим. Турли ижтимоий тизимларда табиат ва жамият узаро алоқаларининг қонуниятлари, шароитлари ва шаклланиши, шунингдек узаро алоқаларни қулайлаштириш ва уларни бошқаришни урганадиган сиёсий экология бундай сиёсатнинг илмий-услубий базаси ҳисобланади. Экологик сиёсатни ишлаб чиқишда ҳозирги замон билимлари барча тармоқларининг вақллари қатнашадилар. Мазкур сиёсат давлатнинг бошқарувига дойр қарорларида жамланма ифодасини топади.

Ҳозирги вақтда экология сиёсатини ишлаб чиқишда дунёда муайян тажриба тупланган. Қоида бўлиб қолганидек у давлат ва унинг жойлардаги марказий, маҳаллий, ишлаб чиқариш, жамоат ва бошқа даражалардаги органларнинг асосий уч соҳадаги тартибга солиб турувчи фаолиятини ўзичига олади. Бу соҳалар жамиятнинг атроф табиий муҳит билан мавжуд ва потенциал узаро алоқаларига дахлдордир:

биринчидан, бу гуё табиатни «консерватив» муҳофаза қилиш, яъни қуриқхоналар ҳудудлари, миллий борлар ва урмонлар, биосфера қуриқхоналари ҳамда хужалик муаммосидан чиқарилган табиатни муҳофазалаш объектларини эҳтиётлаш, шунингдек усимликлар ва ҳайвонот оламини табиий ҳолатда сақдашнинг ташкилий-ҳуқуқий чораларини ишлаб чиқиш;

иккинчидан, табиатни муҳофазалайдиган ресурслардан оқилона фойдаланиш, табиатдаги экологик мувозанатни ҳисобга олиб, ҳудудларни, хом ашёнинг энергия манбаларидан фойдаланиш расамadini карталаштириш, фойдали қазилмаларни қазиб олишни тартибга солиш ва бошқалар;

учинчидан, сув, ҳаво ва ерни муҳофаза қилиш, шовқин-сурон ва радиацияга қарши кураш, чиқиндисиз ишлаб чиқаришни ташкил этиш, аҳоли дам олиши учун қулай шароитлар яратиш ва ҳоказоларни ўзичига олади.

Шундай қилиб, экологик сиёсат жамият ва табиатнинг жуда ранг-баранг узаро алоқаларни асл ҳолатида бошқаришнинг мураккаб ва мажмуий механизми сифатида намоён бўлади.

Бозор муносабатларига утила боргани сари инсон ҳуқуқларининг мутлақо янги таркибий қисми Экологик гуруҳ олдинги урнига чиқарилмоқда. Ғарбнинг купгина давлатларида фуқороларнинг қулай атроф-муҳитга, экологик мувозанатни сақдашга булган ҳуқуқи масалаларига жуда жиддий ёндашадилар. Бу мамлакатларнинг 1975 йилдан кейин қабул қилинган барча конституциялари асосида ана шу ҳуқуқ ҳақида бевосита ёки билвосита ёзиб қуйилган ва у тегишли иқтисодий жиҳатлар билан таъминланади. Республикамиз Конституциясининг бир қатор моддаларида табиат муҳофазаси, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни келажак авлод учун сақдаш қайд этилган.

8.2. Экологик сиёсатнинг тузилмаси

Экологик сиёсатни ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг қуринишларидан бири деб изоҳдаш мумкин. У тегишли ишлаб чиқариш тури, жамият ҳаёти ижтимоий-иқтисодий шакллари ва шахе омилларига асосланган жамият билан табиат Ўртасидаги узаро алоқаларни танлаш ва амалга оширишга йуналтирилган бўлади.

Экологик сиёсат стратегик мақсадни ҳам қўзғайди, яъни жамият ва табиат узаро муносабатларини мувофиқлаштириш ҳамда одамлар турмушини меҳнатнинг қулай табиий шароитларини, шунингдек табиатдан фойдаланишнинг у ёки бу йуналишларини такомиллаштириш ҳал этади.

Экологик сиёсат олим ва мутахассислар, давлат ва жамоатташкилотларининг, жумладан, тафаккури билан ишлаб чиқилади вақонунлар ҳамда меъёрларни белгиловчи ҳужжатларда муассамлашади. Экологик сиёсатни ишлаб чиқиш муайян қонун-қоидалар мажмуига асосланади. Бу жамиятни ривожлантиришнинг аниқ, ички ва ташқи шароитларини ва унинг нақд имкониятларини ҳисобга олиш, инсон ва табиатнинг узаро таъсири жараенида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг белгиловчилик аҳамияти, жамият ҳаётининг экологик ва бошқа томонлари бирлиги, экологик вазифаларнинг ҳужаликни оқилона юритиш имкониятларини таъминлаш узлуксиз ривожланиш зарурати кабиларидан иборатдир.

Шубҳасиз, экологик вазиятнинг кескинлашувида фан ва техника таъсир қўрсатишини таъкидлаш билан бирга келгусида бу вазифа яхшиланишида унинг роли катта эканлигига етарли баҳо бермаслик ҳам мумкин эмас. Аммо бу ҳолат муайян жамият доирасида мазкур жамият муассасалари амалга оширадиган сиёсат, ўзсиёсатини амалга оширишда эгаллайдиган услублар, улар қўзғайдиган мақсадлар ва ҳақозалар доирасида юзага чиқади.

Ҳар қандай сиёсат каби экологик сиёсат ҳам аниқ-равшандир. У объект (ижтимоий-экологик тизим) нинг билиб олганлик даражаси, давлат риволсининг ички ва ташқи шарт-шароитлари, бундай сиёсатни амалга ошириш учун жамият зга булган моддий имкониятлар билан изоҳданади.

Мамлакатнинг ҳозирги ижтимоий-экологик ҳолати муайян даражада инқилобдан кейинги дастлабки йилларида фаол утқазилган табиатни муҳофазалаш сиёсатининг натижасидир. 1919 йил қабул қилинган дастурда тупроқ, сув ва ҳайвонларни муҳрфаза қилишга аҳоли саломатлигини муҳофаза қилишнинг зарур шarti

сифатида қаралган эди. 1925 йилда табиатни муҳофаза қилиш бўйича давлат қўмитаси, улкалар ва республикаларда идоралараро комиссиялар тузилди.

Бироқ утган асрнинг 30-йиллари бошларида табиатни муҳофазалаш йулидан чекиниш рўй бера бошлади. Табиатни узгартириш БОЯСИ устун тўе олдики, бу амалда табиий жараёнларнинг жиддий равишда бузилишига олиб келади. 30-50 йиллар мобайнида ижтимоий онгда табиатга истеъмолчилик муносабатлари мустаҳкамланади, табиат бойликларининг битмас-тутанмаслиги тутрисидаги тасаввурлар пайдо бўлди. Инсон ва табиатнинг узаро муносабатлари муаммосига илмий ёндашишга уриниш саноат ва қишлоқ хўжалигини интенсив ривожлантириш афзаллигидан келиб чиққан маъмурий қарорларга тўқнаш келди. Экология сиёсати муайян босқичларга бўлинади. Бу ҳдқда қўйида фикр юритамиз.

8.3. Экология сиёсатнинг босқичлари

Биринчи босқич вақт эътибори билан тахминан утиш даврига тутри келади. У давлатнинг мамлакатда табиатдан фойдлаишнинг ташкилий ва ижтимоий-иқтисодий шакллари тартибга солишга қдратилган фаол қонунчилик фаолияти билан тавсифланади. 1917 йилдан 1936 йилгача бўлган даврда бу борада умумдавлат аҳ;амиятига молик 25 та йирик хўжат қабул қилинади. Улар орасида Ҳалқ Комиссарлари Кенгашининг «Ер ости тутрисида»ги декрети (1922 йил, 30 апрел), «Урмон хўжалигини ташкил этиш» (1939 йил, 31 июл), «Балиқ овлашни тартибга солиш ва балиқ захираларини мух;офаза қилиш» (1935 йил, 25 сентябрь) тутрисидаги қарорлари ва бошқа хўжатлар бор. Айни бир вақтда моддий маблатларнинг етишмаслиги оқибатида мамлакатда табиатдан фойдаланишни такомиллаштириш соҳасида умумдавлат аҳамиятига молик йирик амалий тадбирлар ҳаётга жорий қилинмади.

Ижтимоий-экологик сиёсатнинг иккинчи босқичи тахминан утган асрнинг 30-йиллари Ўрталарида бошланади. У табиатдан фойдаланишни тартибга солишдаги сууткашлиқдан табиатни узгартиришнинг улкан миқёсли фаол ишларига утиш (қудратли гидростанциялар, кемалар қдтнайдиган ва сутоғиш каналлари қурилиши, урмон ихатазорлар барпо этиш, қуриқ ерларни шудгорлик) билан тавсифланади.

30-йиддан купроқ вақтниўзичига олган бу босқич мураккаб ва зиддиятли бўлган. Одамларнинг маданий фаолияти куп ҳрларда инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги деган тесқари талқинли Фонга асосланди, шу боисдан бу фаолият купинча орқа, унга қарамай табиатни бўйсундиришга йуналтирилди. Куп жиҳатдан адабиёт, санъат, оммавий ахборот воситалари кучая бориши табиий жараёнларнинг узига ҳос хусусиятлари туфайли бундай ҳатти-ҳаракатларнинг оқибатлари дарҳрл кузга ташланмади, лекин бир неча ун йиллардан кейин сезилиб қрлди. Табиатдан фойдаланиш муаммоларига давлат органлари эътибори сусайиб кетди. 1937 йилдан 1966 йилгача бу ишни умумиттифоқ даражасида тартибга солиш бўйича бор-йути Пта йирик хўжат қдбул қилинди, яъни қрнунчилик фаоллиги бир неча марта пасайиб кетди.

Табиатдан фойдаланиш жабуҳдсидаги аҳвол иккинчи жаҳрн урушидан кейинги йилларда янада мураккаблашди, сабаби ҳдлқ хўжалигини тиклаш учун ФОНТ катта маблаг сарфлашга тутри келади.

Ижтимоий-экологик сиёсатдаги қанғайишлар табиатдан нукул манфаатпарастлик билан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга етарли эътибор бермаслик 60-йиллар охирида катог салбий оқибатларга олиб кедди: атмосферанинг ва ички сувларнинг, айниқра, Волга дарёси, Каспий денгизнинг бугланиши кучайди. Орол бир неча марта қисқарди. қишлоқ хўжалиги экинзорлари эрозияси жараёнлари кучайди, собиқ

иттифокнинг Европа қисмида урмон кесиш ваҳдшона усул касб этди, нокондекцион ёғочдан фойдаланилмади, қдзилма бойликлар қонларидан оқилона фойдаланилмаслик ҳоллари пайдо бўлди ва бошқлар.

Ҳаётнинг узи экологик сиёсатни узгартириш, унинг янги босқичига утишни так;озо этади. Бу босқич 60-70-йиллар чегарасида намоён була бошлади.

Ижтимоий-экологик сиёсатнинг учинчи босқичи 1967 йилдан 1986 йиллар ва ҳозирги кунларимизгача бўлган даврийўзичига олади. Бу давр давлатнинг қрнун чиқарувчилик фаолияти кучайиши, табиатни муҳрфаза қилиш соҳасига маблаи ажратишни фаоллаштириш, табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг марказлашган тизими шаклланиши билан тавсифланади. Шу йиллар мобайнида табиатдан фойдаланишга оид муносабатларни тартибга солувчи 70 та умумдавлат ҳуж;жатлари қабул қилинди.

Гарчи, оз булса ҳам табиатни муҳрфаза қилиш соҳасига марказлашган капитал маблаг сарфлаш ҳажми усди. Ҳукуматнинг 1972 йил 29 декабрдаги «Табиатни муҳрфаза қилишни кучайтириш ва табиат бойликларидан фойдаланишни яхшилаш тугрисида»ги қарорига мувофиқ мамлакатни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш давлат режасига табиатни муҳрфаза қилиш ва табиий боиликлардан оқилона фойдаланишга баришланган махсус булим кушилиши раем бўлди. Давлат режалаштириш кумитаси ҳузурида эса Табиатни муҳрфаза қилиш булими тузилди. Баъзи бир собиқ иттифокдош республикаларда табиатни муҳрфазалашга жавоб берадиган вазирликлар ва кумиталар ташкил этилди. Жумладан, Белорус ва Украинада табиатни муҳрфаза қилиш кумитаси илгаридан фаолият юритиб келаётган эди.

Шу билан бирга 70-80 йиллар бошларида экологик сиёсатни амалга ошириш номигагина бўлди, бу куп жихатдан мамлакатдаги тургунлик ҳрлати билан «тепадан» назорат етарли булмаганлиги ва «қуйида» аниқ манфаатдорлик йукдиги билан боглик эди. Чунончи, Вазирлар Кенгашининг 1969 йил 21 январда қдбул қилинган «Байкал қули хавзаси табиий мажмуаларини сақдаб қолиш ва улардан оқилона фойдаланиш чоралари тутрисида»ги қарори 17 йил мобайнида ҳам тула амалга оширилмади. Табиатдан фойдаланиш муаммосига идоравий ёндашишни енгилшга муваффақ булинмади. Бу гедротехника қурилиши масалаларида, айниқса ёрқин намоён бўлди.

Идоралар қандай булмасин табиатни узгартиришнинг улкан лойиҳаларини амалга оширишга интилишга, аниқ ижтимоий эҳтиёжларга ва қилинаётган ишларнинг экологик оқибатларига кам эътибор берди. Бунда Орол денгизининг қуриши Қррабугозгул қултигининг Каспий денгизидан ажралиб чикданлиги натижасида қукка совурилган пуллар ва ҳалокат сари бора ётган нодир табиий объект ёрқин мисолдир.

Зарарли нарсаларни атроф-муҳитга чиқариб ташлашни чеклашларнинг жорий этилиши табиий муҳит сифатини илмий ва техникавий жихатдан асосланган ҳрлда бошқариш учун шарт-шароитлар яратади. Аммо бу тадбирлар тегишли ҳажмдаги капитал мабларлар ва белгиланган пудрат билан мустаҳкамланади; уларни бажаришдан қурилиш ва монтаж: қилиш ташкилотлари манфаатдорлигини таъминловчи моддий рағбатлар ҳақида уйлаб қурилмади.

Кисқача хулосалар

Экологик сиёсат дейилганда давлатларнинг «табиат-жамият» тизимидаги узаро муносабатларни тартибга солишни энг қулай ва самарали амалга оширишга йуналтирилган фаолиятни тушунмоқ лозим.

Хозирги даврда экологик сиёсатни ишлаб чиқишда дунёда муайян тажриба тўплаган.

Экологик сиёсат бу жамият ва табиатни жуда ранг-баранг узаро алоқдлар ҳрлатида бошқаришнинг мураккаб ва мажмуий механизми сифатида намоён бўлади.

Бозор муносабатларига утиш борган сари инсон ҳуқуқдарининг мутлақ янги таркибий қисми - экологик ҳуқуқни олдинги уринга чиқармоқда. Экологик сиёсат олим ва мутахассислар, давлат ва жамоат ташкилотларининг тафаккури билан ишлаб чиқилади ва қрнунлар ҳамда меъёрларни белгилловчи ҳужжатларда мужассамлашади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик сиёсат ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг бир қурилиши эканлиги.
2. Экологик сиёсатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсат билан яхлитлиги.
3. Экологик сиёсат тузилмалари қандай?
4. Экологик сиёсатнинг асосий босқичларини таърифланг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистан ХХІ аср бусагасида; ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Т. «Ўзбекистон», 1997.
2. Шодиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии. Т.: «Ўзбекистон», 1992.
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. Тошкент «Уқитувчи» 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. М «Владос» 1998.
5. Холмуминов Ж. Экология ва қрнун. Т. «Адолат» 2000.
6. Камаров В.Д. Социальная экология - Л., 1990.
7. Маркович Д.Ж. Социальная экология. М.: «Просвещение», 1991.
8. Багинская Г.А. Основу социозкологии. Львов, 1993.
9. Коробкин В.И. Экология. М, 2003.
10. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде, - М.: «Пангея», 1993.

IX-БОБ. ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК ЙУНАЛТИРИЛГАНЛИК

9.1. Ижтимоий-экологик тафаккурнинг аҳамияти

Экологик тафаккур назарий ва амалий фаолиятда, ижтимоий-экологик жараёнларни бошқаришда, табиатни муҳрфаза қилиш муаммоларини ҳал этишда дунё миқёсида умуминсоний нуқтаи назардан ёндашиш қонун-қоидаларига амал қилиш, демакдир. Ҳар хил миқёсдаги ходимларнинг экологик йуналтирилганлиги экология муаммоларининг байналминал характери қукур тушуниш заруратини ҳамўзичига олади. Экология муаммоларининг миллий чегараси йук, у тоборо қуқроқ минтақдларни қамраб олмоқда. Мазкур муаммоларни ҳал этиш учун барча халқдар ва миллатлар қуц-гайратларини уйқушлаштириш зарур. Табиатни муҳрфаза қилиш фаолиятида ижтимоий сохдни ривожлантиришга қескин бурилиш зарурлигини тушуниб этиш ҳуқумат ва давлатлар ижтимоий-экологик йуналтирилганлигининг энг муҳим томонидир. Афсуски, қалат органлари ва маҳаллий бошқдрув ташкилотларининг анчагина қисми ишида ана шундай йуналтирилганлик қуй бермаётир. Амалиётнинг қурсатишича, мавжуд ижтимоий тузилмалар ижтимоий-экологик муаммоларни ҳал этиш масаласида ҳдли ҳам

сусткашлик қилмоқдалар

Ижтимоий-экология муаммоларига энг муҳим ижтимоий-сиёсий иш деб қараш, табиатни муҳофаза қилиш муаммоларини олдиндан билиш ва тугри ҳал этиш руй бериши мумкин булган ижтимоий-экологик зиддиятларни олдини олиш учун шарт-шароитлар яратиш экологик сиёсатнинг муҳдш йуналишидир.

Ҳозирги замон жамиятнинг ижтимоий-экологик йуналтирилганлиги кенг куламли экология жараёнларига раҳбарлик қилиш ва бошқариш куникмаларини шакллантириш; инсон, жамият ва табиат муносабатларини қулайлаштириш ҳамда мувозанатлаштириш муаммоларини ҳал этишни талаб этади. Экологик йуналтирилганлик бир-бири билан боғанк, икки даражага эгадир. Биринчи даража-экологик маданият курсаткичи булмиш экологик тафаккур, иккинчиси, табиатни муҳрфазалаш жараёнларини барча даражаларда-умумдават даражасидан тоғтиб алоҳида корхонагача бевосита амалий бошқдриш куникмалари билан боғанк,. Бу даражалар орасидаги бокликдик шундаки, биринчиси иккинчиси учун услубий негиздир, иккинчиси биринчисига кайтарма фаол таъсир курсатади. Уларнинг ҳар бирини куриб чиқамиз.

9.2.Ижтимоий-экологик йуналтирилганлик даражалари

Ижтимоий-экологик йуналтирилганлик даставвал жамият ватабиатнинг ривожланиш крнунларини, уларнинг коэволюциясиничукур билишни назарда тутади.Бундай билиш инсон,жамият ва табиат узаро муносабатларининг илмий-материалистик кдрашларибилан танишиш натижасида шаклланади. Жамият ривожинингҲозирги бурилиш босқичида ҳам ижтимоий, ҳам табиатнинг ривожланиш объектив қонунларини диалектик бирликда,зиддиятли ва узаро боғлиқ ҳолатда билиб олиш лозим.Уларни амалий ҳаётда, фаолиятда назар-эътиборда тутиш ижтимоий-экологик ривожланиш муаммоларига бир томонлама-технократикёндашиш, эскича тафаккур қлиш, ўзбошимчалик субъективизм ва экологик нуктаи назардан асосланмаган қарорлар қабул қилишдан ҳалос қилади.

9.3. Ижтимоий-экологик йуналтирилганлик муаммолари

Ижтимоий-экологик йуналтирилганлик муаммолари орасида бозор (муаммо) муносабатлирини назарда тутиб экологик ривожланишни режалаштириш муҳим аҳамият касб этади. Бундай режалаштириш ҳали купчилик корхоналар ва ташкилотларда амалий ишга айланмаган. Ижтимоий-иктисодий ривожланишни жадаллаштириш зарурлиги ижтимоий-экологик режалаштришга янги кузралиш бахш этади. Гап ижтимоий ривожлантириш режаларига экология сиёсати вазифаларининг бутун мажмуини киритиш, режаларни моддий-техник жихатдан таъминлаш, табиатдан фойдаланишнинг иктисодий механизмлари ва хоказоларни ишга солиш тутрисида бормокда.

Ижтимоий-экологик режалаштиришнинг ҳар, *бир* даражасида меҳнат жамоасидан тортиб умум давлат даражасигача аҳоли саломатлиги ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш.инсоннинг ҳар томонлама ва мувозанатли ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш асосий уринни эгаллаши керақ Масаланинг ҳамма томонларини кдмраб олиш, аникдик реаллик ижтимоий-экологик режалаштиришнинг асосий крнун-кридалари булиши лозим моддий бойликлар ва бошқалар ҳисобга олиниши керақ

Инсон табиати уни жамоаларга бирлашишини такрзо этади. Статистик маълумотларга кура, мамлакатимизнинг 70% аҳолией меҳнат жамоаларига бирлашган.

Мехнат жамоалари, киши ҳаётининг энг куп қисми утадиган жой булиб, инсон шаҳеини камол топтиришда етакчи роль уйнайди. Мехнат жамоалари унда ишлаб юрган ҳар бир кишига меҳрибонлик курсатиб, унинг тинчлиги ва фаровонлиги туррисида қайқуриши шарт.ўзнавбатида, ҳар бир жамоа аъзоси ҳам бутун жамоанинг тақдири устида бош қртириши турган гап. Инсоният тархий ривожланиш жараёнида орттирган энг катта бойлик узаро муносабатда була олишлиқдир. Бу асосан меҳнат жамоаларида амалга оширилади. Меҳнат жамоаларида киши нафакдт ишлаб чиқариш муносабатларида, балки ижтимоий ва сиёсий муносабатларда ҳам булади. Меҳнат жамоаларидаги руҳий ва ижтимоий муҳитларнинг соғломлиги биринчи навбатда маъмуриятнинг ўзқул остидагиларга уларни бошқдриш мақсадида қилган муносабатларига борлиқдир. Меҳнат жамоаларининг раҳбарияти ўзхизматчи ва ишчиларига таъйиқ утқазмаса, ундай жамоада соқлом ижтимоий муҳит булиши мумкин. Бунда амалдор, унга ишониб топширилган корхона ёки муассасани бошқариш чоғида, ҳар бир масала устида бир тухтамга келишдан аввал жамоа аъзолари билан маслаҳдтлашиб, ҳамма қарши ва тарафдорлар фикрини урганади.

Қисқача хулосалар

Экологик тафаккур назарий ва амалий фаолиятда, ижтимоий-экологик жараёнларни бошқаришда, табиатни муҳофаза қилиш муаммоларини ҳал этишда дунё микёсидаги умуминсоний нук/гаи назардан ёндашиш қонун-қоидаларига амал қилиш, демақдир.

Экологик йуналтирилганлик бир-бири билан боглиқ икки даражага эгадир. Биринчи даража- экологик маданият курсаткичи булмиш экологик тафаккур, иккинчиси-табиатни муҳофазалаш жараёнларининг барча даражаларда-умумдавлат даражасидан тоғтиб алоҳида корхонагача бевосита амалий бошқариш куникмалари билан боглиқ.

Ижтимоий-экологик режалаштиришнинг ҳар бир даражасида аҳоли саломатлиги, инсоннинг ҳар томонлама ва мувозанатли ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш асосий уринни эгаллаши керак

Назорат ва муҳокама учун саволлар

- 1.Хукумат қарорларида ижтимоий-экологияга булган эътибор.
- 2.Экологик тафаккурнинг аҳамияти нимада?
- 3.Экологик йуналтирилганлик нима?
- 4.Ижтимоий-экологик йуналтирилганлик ва бозор муносабатлари.

Асосий адабиётлар.

1. Каримов И.А. Узбекистон ХХІ аср бусагасида; хавфсизликка таҳдид, барқдрорлик шартлари ва таракдиёт қафолатлари. Т. «Узбекистон», 1997.
2. Горелов А.А. Экология (Курс лицей). Издательство Центр.М. 1998.
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. Тошкент «Уқитувчи» 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. М. «Владос», 1998.
5. Камаров В.Д. Социальная экология - Л., 1990.
6. Маркович Д.Ж. Социальная экология. М, «Просвущение» 1991.
7. Багинская Г.А. Основы социоекологии. Львов, 1993.
8. Коробкин В.И. Экология. М, 2003.
9. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде. - М.: «Пангея», 1993.

Х-БОБ, ЭКОЛОГИК ҚАЙТА ҚУРИШ КОНЦЕПЦИЯСИ.

10.1. Ижтимоий-экологик вазиятнинг ёмонлашуви сабаблари.

Ҳар қандай экологик сиёсат қдбул қилинадиган ва йирик миқёсли дастурлар муайян услубий концепцияларга суяниши керак Экологик муаммолар негизида объектив равишда мавжуд булган асосий зиддиятларни ҳал этиш учун шундай концепция ишлаб чиқилиши лозимки, у хужалик юритиш анъанавий усули билан объектив равишда мавжуд эволюция такрзоси булган экологик чеклашларга эга биосфера Ўртасидаги зиддиятларни бартараф этишга мулжалланган булиши лозим.

Масалан, қишлоқ хужалигида минерал уғитлар,пестицидларни уринсиз ишлатиш. Бу гуё мелиорация нуктаиназарида фойдалидек маданий усимликлар ҳосилдорлиги ортади, деҳқончилик барқарорлиги таъминланади. Экология нуктаиназардан эса бу зарарлидир. Чунки бунинг касофатидан купгинаусимлик ва хайвонлар йуқолади, атроф-муҳит сифати ёмонлашади,аҳоли саломатлиги тахлиқа остида қолади. Албатта, экологик вазиятнинг ёмонлашувига фақат қишлоқ хужалиги эмас, балкитранспорт, саноат ва хужалик фаолиятининг бошқа турлари ҳам таъсир курсатади. Табиатга антропоген таъсир утказиш биосфераэкологик мувозанати бузилишига, атроф муҳит оулганишига, инсонатрофидаги муҳитнинг издан чиқишига олиб келади. Экологик иқтисодий зиддиятнинг таъсири шундайкп, анъанавий воситалар билан эришилган иқтисодий усиш жуда қимматга тушади-экологикорқага кетиш руй беради. Деҳқончилик чорвачилик кейинчалик

индустриянинг ривожланиши табиат билан ўзаро муносабатларнинг шундай қонун-қоидаларига асосланганки, биосфера экологик мувозанатнинг бузилшп, атроф-муҳитниш-булганишига олиб келади.

10.2. Бозор муносабатлари шароитида ижтимоий-экологик қайта қуришни ривожлантиришнинг асосий йуналишлари

Ҳозирги экологик муаммоларни ташкил этувчи шу ум нарсанинг ҳаммаси табиатдан фойдаланишнинг «неолит» қонун қоидалари ҳосиласидирки, вақт утиб боргани, ижтимоий ишлаб чиқариш миқёслари ва суръатлари усг.ши сари табиий муҳитни тоборо' купроқ таназзулга олиб келди.

Буларнинг барчаси мутасспл яқинлашиб келаётган «судралувчи» экология бухрони механизмлари деб тавсифлаш мумкин. Тилга олинган сабаблар ва экология жихатдан салбий тамойилларни бартараф этиш, зарур хужаликни юритишни «неометик» қрун-қридаларнинг Ҳозирги замоыдаги маъмурии шаклига, яъни экология муаммоларни тубдан ҳал этадиган шакллари кундаланг қуйиш зарур. Купгина олим ва сиёсатчилар «агар жамият ривожининг жадаллашуви зарур экологик шарт-шароитларни таъминламас экан, у ҳрлда жадаллашув маълум вақтдан кейин мукаррар равишда секинлашув билан алмашади, ижтимоий ҳаёт хатто тухтаб ҳам қрлиши мумкин» деб ҳисоблайдилар. Шу боисдан жадаллашув стратегияси атрофдаги табиий муҳитнинг шарт-шароитлари ва омилларини «ташқи тарзда» ҳисобга олмай, балки уни ижтимоий-иқтисодий жабҳа билан чамбарчас боғланган жуда муҳим таркибий экологик қисм сифатидаўзичига олиши зарур. Ҳам ижтимоий сохднинг, ҳам биосферанинг мувофиқдашиш-мослашиш имкониятлари ва механизмларидан фойдаланиш муҳимдир. Зеро, инсоннинг табиатга хужалик макрадларида дахл қилиши табиатдан фойдаланиш «неометик» қрун-қридаларининг формациялардан формацияга утиши, биосферада моддаларнинг айланиши негизида ётувчи озиқ-овқдт занжирлари бузилишига, эволюция натижасида ташкил топган биогэцонез бир бутунлиги ва барқдрорлиги вайрон булишига

олиб келади. Бу зиддиятни ҳал этиш ишлаб чиқарувчи кучларни янада ривожлантириш имкониятини очади ва пировардида инсониятнинг узлуксиз таррақиётини таъминлайди. Бунинг учун эса табиатдан узлуксиз таррақиётни талаб қилади. Экологик қўйта қўришўзмоҳиятига қўра, инқилобийликда ижтимоий-иқтисодий қўйта қўришдан кам бўлмаслиги керақ неғаки агар турридан-турри айтиладиган бўлса, нафакдт мамлакатда унлаб йиллар мобайнида тупланиб келган хужасизликни,, балки бутун инсоният минг йиллаб қўллаб келган қўнун-қўридаларни ҳам синдириб ташлашга турри келади. Бу ижтимоий қўйта қўришга нисбатан анча мураккаброқ ва узоққа қўзиладиган қўйта қўришдир.

10.3. Экологик қўйта қўриш концепцияси

Экология муаммоларини ҳал этиш тизимли-мажмуий ёндашишдан иборатдир. Бундай ёндашиш иқтисодиёт ваэкологияни бир бутун қилиб борлайди. Бунда ҳар томонлама интенсив ривожланиш йўлига утиш энг муҳим дастак бўлади. Ривожланишнинг ҳар томонлама интенсив йўлга утиши, унинг иқтисодий рағбалантиришни шакллантириш, бундай ривожланишнинг сифат омиллари ва манбаларини ишга солиш ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини янада оширишга, аҳолининг барча оқилона эҳтиёжларини қўндиришга олиб келади.

Иқтисодиёт тармокдарини ривожлантириш, қўрхонларни жоилаштириш тархлари, ҳдлқ хужалиги режалари ва уларни амалга оширишнинг узоқ муддатли прогнозлари ва йуналишлари ишлаб қикдришда мажмуийлашган саноат ва қишлоқ хужалиги технология жараёнларини устун ривожлантиришни қўзда тутиш зарурлиги экологик қўйта қўришнинг муҳим хусусиятидир.

Қўзволуция шароитларида интенсивлаш ижтимоий тараққиётнинг экологик қўйта қўриш билан қўшилиши муҳимдир. Экологик фаолиятнинг оқилона стратегияси энг кам зарурат, атроф-муҳит ичида энг кам эҳтиёжни қўдноатлантиришга, қикитсиз ёки кам қикитли технологияларни ишлаб чиқаришнинг атроф-муҳитни сакдаш имконини берадиган ҳар хил биқик экологик қиклларини жорий этишга йуналтирилади.

Қисқача хулосалар

Ҳар қўндай экологик сиёсат, қабул қилинадиган ҳдр қандай узоққа мулжалланган ва йирик миқёсли дастурлар муайян услубий концепцияларга суяниши керақ

Агар жамият ривожининг жадаллашуви зарур экологик шарт-шароитларни таъминламас экан, у ҳрлда жадаллашув маълум вақтдан кейин муқаррар равишда секинлашув билан алмашади, ижтимоий ҳаёт ҳатто тухтаб ҳам қўлиши мумкин.

Экологик-иқтисодий зиддиятнинг таъсири шундайки, анъанавий воситалар билан эришилган иқтисодий усиш жуда қимматга тушади, экологик орқага кетиш руй беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бозор муносабатлари шароитида ижтимоий-экологик қўйта қўришнинг асосий йуналишлари нималардан иборат?
2. Экологик қўйта қўрит концепцияси нима?
3. Экологик вазиятнинг ёмонлашуви сабаблари нимада?
4. Экологик ривожлантириш йўлларини айтинг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Узбекистон ХХІ аср бусагасида; хавфсизликка тахдид, баркарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. Т. «Узбекистон», 1997.
2. Горелов А.А. Экология (Курс лицей). Издательство Центр.М. 1998.
3. Шодиметов Ю.Ш. Региональнэе проблемэу социальнэу экологии. Т.: «Узбекистон», 1992.
4. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. Тошкент «Укдтувчи» 1994.
5. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. М, «Владос», 1998.
6. Камаров В.Д. Социальная экология - JL, 1990.
7. Маркович Д.Ж. Социальная экология. М, «Просвущение», 1991.
8. Багинская Г.А. Основы социэкологии. Львов, 1993.
9. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде. - М: «Пангея», 1993.

ХІ БОБ. ЭКОЛОГИЯНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ АСПЕКТИ

11.1. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг аҳамияти

Инсон дунёга келгач, куз очиб табиатни куради, унинг сулим багирида усади, улраяди ва ҳаёт кечиради. Шунинг учун ҳам «табиатни инсоннинг онаси» деймиз.

1992 йил 8 декабрда қбул қилинган Конституциямизнинг 55-моддасида «Ер, ер ости бойликлари, сув, усимликлар ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликлардир, улар дан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир», - деб курсатилган.

Демак табиатни мухрфаза қилиш, экологик талабларга ҳар доим риоя этиш ва экологик халокатларнинг олдини олиш мустақил давлатимизнинг социал- ижтимоий, ҳукукий масаласи булибгина қолмай, балки экологик сиёсатнинг асосига айланиши лозим. Чунки, ушбу муаммонинг ортида бутун мустақил давлатимиз, миллатнинг тақдири ётибди.

Юртбошимизнинг «Экология Хозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халкларнинг манфаатларига мое булиб, цивилизациянинг Хозирги куни ва келажаги куп жихатдан ана шу муаммонинг хал қилинишига боглиқдир», - деб таъкидлаганлари х^аммамизга катта масъулият юқлайди.

Шунинг учун ҳам республикамызда мустақиллигимиздан кейин Олий Мажлис сессиясида қбул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш», «Сув ва сувдан фойдаланиш», «Алоҳида мухрфаза этиладиган табиий ҳудудлар», «Ер ости бойликлари», «Усимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш», «Ҳайвонот дунёсини мухрфаза қилиш», «Ер кодекси», «Ер кадастри», «Урмон туррисида» ги кодекс ва қрнунлар ушбу муаммоларни ҳал этишга қаратилгандир.

Айниқса, Марказий Осиё давлатларида табиатни муҳофаза қилишга оид қрнунчилик ривожланмокда ва такомиллашмокда, генофондни барқдрор ривожлантиришни сакдаб қолишни, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни таъминлайдиган ҳамда фуқароларнинг мақбул атроф-мухитга булган ҳукуқини кафолатлайдиган халқаро конвенциялар, шартнома ва битимларга қушилиш жараёни давом этмокда.

11.2. Сув ресурсларидан фойдаланиш

Ўзбекистон Республикасида 1993 йил 6 майда «Сув ва сувдан фойдаланиш туррисида» ги қрнун қабул қилинган.

Сувга дойр муносабатларни тартибга солиш, ахрли ва ҳалқ хужалиги эҳтиёжлари учун сувдан оқилона фойдаланиш, сувга зарарли таъсирнинг олдини олиш ва уни бартараф қилиш, сув объектларининг хрлатини яхшилаш, шунингдек сувга дойр муносабатлар сохдсида корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, дехдон хужаликлари ва фукароларнинг ҳукукдарини ҳимоя қилиш ана шу қрнуннинг вазифасидир.

Хуш, Ўзбекистонда давлат сув фонди ва унга эгалик масаласи қрнунчиликда қдндай ҳал этилган?

Бу масала Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тутрисида»ги қрнунида батафсил баён этилган. Қрнуннинг 4-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг ягона давлат сув фонди: дарёлар, куллар, сув омборлари, бошқд ер усти сув хавзалари ва сув манбалари, канал ва хрвузларнинг сувлари, ер ости сувлари, музликлардан иборатдир.

Давлатлараро дарёлар - Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёси, Орол денгизи ва бошқд дарёларнинг сувларидан фойдаланиш давлатлараро битимларда белгилаб берилади.

Сув - Ўзбекистон Республикасининг давлат мулки-умуммиллий бойлик ҳисобланади, сувдан оқилона фойдаланиш лозим бўлиб, у давлат томонидан куриқданади.

11.3. Ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш

Ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уни мухрфаза қилиш, ер билан бортик барча муаммолар 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси» асосида ёритиб берилган.

«Ер кодекси»да унинг максади ҳамда вазифалари асосий принциплар ер муносабатларини тартибга солиш сохдсидаги Вазирлар Маҳкамасининг, вилоятлар, Тошкент шаҳар, туманлар ва шаҳарлар хркимияти органларининг ваколатлари, ер захиралари манбалари, ер участкалари, ер тузишнинг вазифалари ва мазмуни, ер монитоғинги, давлат ер кадастри тушунчалари билан ҳам танишиш мумкин.

Шунингдек республикамизда ерга булган мулкчилик юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига булган ҳукукдари, ер участкаси ижараси, ер участкаларидан иморат куришда фойдаланиш тартиби, ер учун ҳақ тулаш, ер участкалари бериш ва давлат руйхатига олиш тартиби, ер участкаларига булган ҳукукдарни бекор қилиш ҳоллари ва унга булган ҳукукларнинг қафолатларига ҳам эътибор берилган.

Шу билан бирга, ерларни муҳофаза қилиш, экологик талабалар, улардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни иқтисодий раҳбарлантириш, муҳофаза устидан давлат назоратини олиб бориш тартиби, ердан фойдаланувчи ва ер егаларига етказилган зарар ўрнини қоплаш ҳамда ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун юридик жавобгарлик масалалари ҳам ёритилади. "Ер кодекси" нинг 28-моддасига кўра Ўзбекистон Республикасида ердан фойдаланганлик учун ҳақ тўланади.

Ўз эгалигида ва фойдаланишида ҳамда маулкида ер участкалари билан юридик ва жисмоний шахслар ер учун ҳақ тўлайдилар. Ер учун ҳақ хар йили тўланадиганер солиғи шаклида олинади. Унинг миқдори ер участкасининг сифатига, жойлашишига ва сув билан таъминланиш даражасига қараб белгиланади.

Ер солиғининг ставкалари, уни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби қонун ҳужжатлари

билан белгиланади.

Ер участкалари ижарага берилаганда ер учун ҳақ ижара ҳақи шаклида олинади, унинг миқдори тарафларнинг келишувига мувофиқ белгиланади, лекин у ер солиғи ставкасининг бир бараваридан кам ва уч бараваридан кўп бўлмаслиги керак. Ердан қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланилган тақдирда унинг учун ҳақ ер солиғи ставкасининг бир баравари миқдорида белгиланади.

Ер остидан фойдаланганлик учун солиқ тўлаш ва унинг тартиби масалаларига Ўзбекистон Республикаси “Солиқ кодекси” да алоҳида эътибор берилган, унинг III бўлими айнан ана шунга бағишланган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси 1997 йил 15 декабрда қабул қилинган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 29 январда рўйхатдан ўтказилган “Ер остидан фойдаланганлик учун солиқни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби тўғрисида” ги йўриқнома ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитасининг 1998 йил 3 мартдаги “Ер остидан фойдаланганлик учун солиқ ставкалари тўғрисида” ги тушунтириш хати ҳам масалага ойдинлик киритувчи ҳужжатлар сирасига киради. Масалан: “Ер остидан фойдаланганлик учун солиқни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби тўғрисида” ги йўриқнома Ўзбекистон Республикаси “Солиқ кодекси” га мувофиқ ишлаб чиқилган ва ер остидан фойдаланганлик учун солиқни ҳисоблаш ва бюджетга тўлаш тартибини белгилайди.

Сув ресурсларидан фойдаланганлик “Солиқ солиш” масаласи Ўзбекистон Республикаси “Солиқ кодекси” талаби асосида ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

«Солиқ кодекси» нинг 16-моддасига кура, ўзфаолиятида бевосита сувдан фойдаланувчи юридик шахслар сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ туловчилардир.

Қисқача хулосалар

Табиатни муҳрфаза қилиш, экологик талабларга ҳар доим риоя этиш, экологик ҳдлокатларнинг олдини олиш мустақил республикамизнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий масаласи бўлибгина қолмай, балки ижтимоий экологиянинг асосига айланиши лозим.

Республикамизда мустақиллигимиздан кейин Олий Мажлис сессиясида қабул қилинган «Табиат ресурсларини муҳрфаза қилиш тўғрисида» ги қонун ва қонун ости ҳужжатлари юқридаги муаммоларни ҳал этишга қаратилгандир.

Сув - Ўзбекистон Республикасининг давлат мулки умуммиллий бойлик ҳисобланади ва давлат томонидан қўриқланади.

Назорат ва муҳофафа учун саволлар

1. Табиатдан оқилона фойдаланиш зарурати нимадан келиб чиққди?
2. Сув ресурсларидан фойдаланиш ҳолати қандай?
3. Ер ресурсларидан қандай фойдаланилмоқда?
4. Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш масалаларининг моҳияти нимадан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Узбекистан XXI аср бусагасида; хавфсизликка таҳдид, барқдорлик шартлари ва таракқиёт қароратлари. Т. «Узбекистан», 1997.
2. Горелов АА. Экология (Курс лицей). Издательство Центр.М. 1998.
3. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. Тошкент «Уқитувчи» 1994.
4. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. М «Владос», 1998.
5. Холмуминов Ж. Экология ва қрун. Т. «Адолат», 2000.
6. Камаров В.Д. Социальная экология - Л., 1990.
7. Маркович Д.Ж. Социальная экология. М, «Просвещение», 1991.
8. Багинская Г.А. Основу социэкологии. Львов, 1993
9. Коробкин В.И. Экология М. 2003.

ХII БОБ. ИЖТИМОИЙ-ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИ ХАЛ ЭТИШДА ФАН ВА ТЕХНИКАНИНГ ЎРНИ

12.1. Ижтимоий-экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техникадан қоидаланиш самарадорлигини ошириш муаммолари.

Ҳозирги даврда экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техникадан қоидаланиш Марказий Осиё минтақасида ҳам муайян даражада ривож топди.

Республикамизнинг илмий марказлари томонидан саноат ишлаб чиқариши, қишлоқ ва коммунал хужалиги доираларида табиатдан оқилна қоидаланиш ва атроф-муҳитни муҳофазалаш бўйича энг муҳим муаммоларни ҳал этишнинг ҳар хил вариантлари ишлаб чиқилди. Бунда республикадаги илмий-техникавий ва табиий-иктисодий қуч-қудратнинг реал имқониятлари ҳисобга олинди.

Республика ишлаб чиқарувчи қучларини урганиш Қенгаши томонидан атроф-муҳит ифлосланишининг ижтимоий-иктисодий оқибатлари ва уларни пасайтириш қораларини аниқланди, табиатни муҳофаза қилиш йулларини амалга ошириш учун сарфланадиган капитал маблағларга бўлган эҳтиёжлар ҳисоб-қитоб қилинди, атмосфера ҳавосини бўлғаш натижасида етказилган иктисодий зарарни аниқдаш бўйича минтақавий-услугий тавсиялар ишлаб чиқилди, минтақавий хужалик ҳисоби шароитларида табиий бойликларга нисбатан хусусий мулкчилик муносабатлари, табиий бойликлар ва атроф-муҳитдан оқилна қоидаланиш ишида қорхоналар, ташкилотлар ва алоҳида қуқароларнинг қуқуқлари ва масъулиятлари масалалари қуриб чиқилди.

Республикамиз Фанлар академияси Тупроқшунослик ва агроқимё институтида ювилиб қетган тупроқлар қосилдорлигини ошириш ва уларни емирилишдан муҳофаза қилишга қаратилган тадбирлар мажмуи ишлаб чиқилди. Тупроқшунослик ва агроқимё институти билан бир қатоғда бу соҳада Республика Фанлар академиясининг Қорақалпаристон бўлими илмий муассасалари ва Ўрта Осиё урмон хужалиги илмий-тадқиқот институти ҳам муайян ишлар олиб борди. Узбекистон ғарбидаги тупроқ ва тупроқ қопламаси эволюциясини мажмуий урганиш амалга оширилди, туз тупланишининг асосий қонуниятлари аниқланди, Орол денгизи қуриган тубини фотомелиорациялаш усуллари ишлаб чиқилмоқда.

Амалда экологиянинг барча муаммолари бевосита ёки билвосита Оролга дахлдордир ва уларни бутун Орол денгизи ҳавзаси бўйича мажмуий равишда қдраб қикиш зарур. Бу ҳавзага Марказий Осиё республикалари ва ҚОЗОҒИСТОН ҳудудлари, шунингдек Афғонистон ҳудудининг бир қисми қиради.

Экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техникадан қоидаланиш самарадорлиги

куп жихатдан атроф-муҳитни муҳофаза қилишга ёндашишнинг бир бутунлигига БОҒЛИҚ. Бундай ёндашиш давлат миқёсидаги фан-техника дастурларини ишлаб чиқиш вазифасини кундаланг килиб қуяди. Уларни амалга ошириш, табиатдан фойдаланишни қулайлаштириш учун қуйидаги талабларни бажариш лозим.

- тезлиги юкори, экологик жихатдан тоза транспорт;
- экологик жихатдан тоза энергетика;
- металлургия ва кимёвий бойликларни тежовчи, экологик жихатдан тоза жараёнлар;

- истикболли материаллар ва бошқалар.

Экологик муаммолар буйича Давлат фан-техника дастури ишлаб чиқилган бўлиб, у турт йуналишни ўз ичига олади:

- табиатдан самарали фойдаланишнинг иқтисодий ва ҳукукий асослари;
- экологик меъёрлаштириш;
- табиатни муҳрфаза этиш ва табиий бойликлардан фойдаланишни муҳофаза қилиш тизими ва уни такомиллаштириш;
- атроф-муҳитни муҳофазалаш ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланишни илмий-техникавий жиҳатдан таъминлаш.

12.2. Табиатдан фойдаланиш ва ижтимоий-экологик муносабатларни ривожлантириш муаммолари.

Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳрфаза қилишни қулайлаштириш соҳасида асосли ва амалий-илмий тадқиқотларни интенсив ривожлантирмай туриб, ноосферани, инсон ва жамиятнинг табиатга оқилона муносабати соҳасини таъминлаб бўлмайди. Аммо бундай тадқиқотларга ҳали етарлича эътибор берилмаётир.

Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳрфазалашнинг илмий асосланган, мувозанатлашган стратегиясини ишлаб чиқиш жуда зарур бўлиб қолди. Бундай стратегияни шакллантириш тегишли назарий ишланмаларни ривожлантиришни талаб қилади. Эътиборни экологик муаммоларни бартараф этишга қаратиш фавқулотда муҳимдир. Экологик бўҳронлар ва халокатларнинг олдини олиш учун булар ҳақида чуқур билимга эга бўлиш, экотизимнинг бузилган муносабатлари тиклаш талаб этилади. Биосфера жараёнларини урганиш ва табиатни муҳрфазалашнинг илмий тавсияларини ишлаб чиқиш учун фанлараро мажмуи масалалар тарихини ўзичига олган тадқиқотлар, айникса, муҳимдир.

Хозирги даврда экологик муаммоларнинг кескинлашуви, шунингдек чиқиндиларни зарарсизлантириш тизимлари қувватларни оширишдан чиқиндиси кам технология жараёнларига ва чиқиндисиз ишлаб чиқаришларга сифат жиҳатидан утиш масъулиятини юклайди.

Кўпгина ҳудудларда табиат бойликларидан исрофгарона фойдаланиш, чиқиндиларни куп ҳосил қиладиган ишлаб чиқариш кенг ёйилган эди. Утган асрнинг 90-йилларнинг бошларида собиқ иттифокда ишлаб чиқарилган бир сумлик маҳсулот ҳисобига 35 кг дан ортиқ чиқинди, шу жумладан, 0,12 кг газсимон, 24 кг суюқ ва 11 кг каттиқ моддалар тугри келган эди.

Баъзи ҳолларда экологияга доир купгина тармоқ ишланмалари ўз ишлаб чиқаришини «оппоқ» килиб курсатишга, ишлаб чиқариш чиқитлари зарарсизлигини исботлашга, табиатни асраб авайлаш технологиясининг техник-иқтисодий жиҳатдан самарасизлигини исботлашга қаратилган.

12.3. Табиатни муҳофазалашда тармоклараро мажмуи ишланмаларни йуналтириш муаммолари.

Мамлакатимиз минтакаларида мавжуд бўлган табиатни муҳофазалаш меъёрлари мажмуи етарли даражада мукамал эмас. Меъёрни ишлаб чикувчилардан кўпчилигининг фаолияти келишилган услубий асосга эга эмас ва мувофиқлаштириб турилмайди. Табиатни муҳофазалаш меъёрлари ва коидалари 800 дан зиёд ҳужжатларда булак-булак булиб ётибди, улардан 80% дан ортиғи тавсия характеридадир. Уларнинг аксарияти утган асрнинг 90-йиллардаги санитария-гигиена тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган булиб, купгина аниқлашликларни талаб қилади.

Табиатдан фойдаланиши ва уни муҳофазалаш соҳалари буйича тугалланган илмий техника ишланмалари булишига қарамай, улар амалиётга жуда суғ жорий қилинмоқда. Табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг иқтисодий омиллари хали ишлаб чиқилмагани сабабли кам чиқитли илғор технология жараёнларини жорий этишда ҳамоно корхоналарнинг ташаббуси суғлиги бу соҳадаги ишлар тез суръатлар билан ривожланишига туғқинлиқ қилмоқда.

Ҳозирги кунда фан ва техника ютуқларига таяниб, янги халқ ҳужалиги объектларини технологик лойиҳалаштириш ва қуриш учун меъёрлаш баъзаси ночорлиги мавжуд ишланмаларни жорий этишга туғаноқ булиб турибди.

Республикамызда табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофазалаш бўйича тадқиқод ва ишланмаларнинг баъзи бир йўналишларида ишлар ғоят жадал олиб бормоқда. Ишлаб чиқаришдаги авариялар ва мураккаб технологияларнинг жорий этилиши техника воситаси ва технология жараёнлари хавфсизлигини таъминлаш бўйича тадқиқотларнинг янги йўналишларни ривожланишига олиб келди. Технологик таваккалчиликни тадқиқ этиш Чернобиль фалокатидан кейин айниса фаллашди. Таваккалчиликни таҳлил қилишнинг натижавий маълумотлари асосланган қарорлар қабул қилиш ва ишлаб чиқаришобъектлари жойлаштириладиган ерларни аниқлашда ва шунингдек, экологик нақтаи назардан хавфли моддалар ва ашёларни ташиш ҳамда сақлашни ташқил этишда катта аҳамиятга эгадир.

Мамлакатимызда мустақиллик йилларида минерал ҳом ашёлардан фойдаланишда комплекслик алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бу қийин бойитиладиган маданларни қайта ишлашнинг янги усулларини яратишни талаб этади. Қўшма кимёвий металлургия усулларини энг истикболли кашфиётлар сирасига киритиш лозим. Масалан, гидрометаллургияда суюқ ваннада эритиш, кислород алангали эритиш технологиялари ишлаб чиқилган. Маъдан ҳом ашёсини қайта ишлашнинг сульфат маъданларни магнитлаштириб пишириш, сульфатли темир ва кабелни магнитли сепарация қилиш ва бошқа илғор усуллари яратилган.

Қишлоқ ўжалигини олиб боришда экологик талабларини ҳисобга олиш борасида амалий тадқиқотлар ривожланмоқда. Масалан, қишлоқ ҳўжалик экинларини зараркунанда ва касалликлардан муҳофаза қилишнинг биологик усулларини қўллаш 1988 йилда янада ривож топдики, бу ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, инсон саломатлиги учун зарарли пестицидлар қўллашни камайитириш имконини беради.

Трихограмма зотидан бўлган этномофаглар ўсимликларни муҳофазалаш биологик усуллари орқали муҳофаза қилинадиган майдонларнинг 70-80% да қўлланилади. Трихограмма дон ва сабзавот экинлари, кўп йилик ўтларни қийратадиган тангача қанотлиларга шунингдек, боғлар ва узумзорларда олма қуртлари ва барглар бужмайишига қарши курашда қўлланилади. Мамлакатда ғалла куяси тухумларида трихограммаларни бир қанча турларини етиштирувчи 750 механик линиялар ишлаб

турибди. Бошқа табиий субстратлар ҳам тадқиқ этилмоқда. Трихограммаларни ўз вақтида қўллаш ҳосил кўпайишини таъминлади.

Атмосфера таркибидаги озон, унинг ҳаракати ва келиб чиқишини ўрганиш бўйича тадқиқодлар ўтказилди. Хлор, фтор, фреонлар, азод оксидлари, сув буғлари ва бошқа моддаларнинг озонга бўлган таъсири ўрганилди. Бу моддаларнинг ўзи 20-40 км баландликда озон қатлами бузилишини тузлаштирувчи катализаторлар ҳисобланади ёки стратосферада шундай катализаторлар пайдо бўлишига олиб келади. Антарктида тепасида “азон туйнуғи” ҳосил бўлиши механизми ўрганишга муайян ҳисса қўшилди.

Биосфера кўрикхоналари назарий асослари ва уларни амалда барпо этиш катта илмий аҳамиятга эга бўлди. Уларда атроф муҳитни аҳолини ўрганиш ҳайвонлар ва ўсимликларнинг генофондини сақлаш, мужмуий шароит мониторинги учун техника воситалари илмий ва техникавий асослар ҳамда тизимларни такомиллаштириш, ер устидаги станциялар, аэрокосмик кузатишлар ва хариталаштириш маълумотлари асосида атроф муҳит ҳолатини ўрганиш таъминланади.

Қисқача хулосалар

Республикамизнинг илмий марказлари томонидан саноат ишлаб чиқариши, қишлоқ ва коммунал хўжалиги доираларида табиатдан оқилона фойдаланиш ва атроф муҳитни муҳофазалаш билан боғлиқ енг муҳим муаммоларни ҳал этиш имкониятини берувчи ҳар хил вариантлар ишлаб чиқилди.

Экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техникадан фойдаланиш самарадорлиги кўп жиҳатдан атроф муҳитни муҳофаза қилишга ёндашиш ва бу ёндашувнинг бир бутун бўлишига боғлиқдир.

Ҳозирги кунда фан ва техника ютуқларига таяниб, янги халқ хўжалиги объектларини технологик лойиҳалаштириш ва қуриш учун меъёрлар базасининг суғулиги мавжуд ишланмаларни жорий этишда тўғаноқ бўлиб турибди, аммо бази бир йўналишларда ишлар ғоят жадал олиб борилмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар.

1. Экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техникадан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?
2. Табиатдан фойдаланиш ва ижтимоий – экологик муносабатлар ривожланишини қандай тушунасиш?
3. Табиатни муҳофазалашда тармоқлараро мажмуий ишланмаларни биласизми?
4. Ижтимоий – экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техниканинг ўрни қай даражада?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Узбекистан ХХІ аср бусагасида; хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. Т. «Узбекистон» 1997.
 2. Горелов А.А. Экология (Курс лекций). Издательство Центр. М, 1998.
 3. Шодиметов Ю.Ш. Региональное проблему социальной экологии. Т., Узбекистон, 1992.
 4. Шодиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. Тошкент, «Укитувчи», 1994.
 5. Лосев А.В., Провадкин Г.Г. Социальная экология. М, «Владос», 1998.
 6. Холмуминов Ж. Экология ва қонун. Т.: «Адолат», 2000.
 7. Камаров В.Д. Социальная экология - Л., 1990.
 8. Маркович Д.Ж. Социальная экология. М, «Просвещение», 1991.
 9. Багинская Г.А. Основу социозкологии. Львов, 1993.
 10. Коробкин В.И. Экология. М, 2003.
 11. Миллер Т. Жизнь в окружающей среде. - М.: «Пангея», 1993.
 12. Протасов В.Ф., Молчанов А.В. Экология здоровье и природопользование в России. - М.: «Финансу и статистика», 1995.
 13. Равель П., Равель Ч. Среда нашего обитания. - М.: Мир, 1995.
 14. Атроф табиий муҳитни муҳрфаза қилиш. (Конунлар ва норматив ҳужжатлар). Т.: «Адолат», 2002.
- Воронков НА. Экология обҳда, социальная, прикладная. М., 2002

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. И. А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бусагасида: хавфсизликка таъдид, барқдорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари Т «Ўзбекистон» 1997.
2. А.А.Горелов; Экология (Курс лицей) Изд-во Центр М 1998.
3. Ю.Ш.Шодиметов Региональное проблему социальной экологии Т. «Ўзбекистон» 1992.
4. Ю.Ш.Шодиметов Ижтимоий экологияга кириш Тошкент «Ўқитувчи» 1994
5. А.В.Лосев; Г.Г.Провадкин Социальная экология М «Владос» 1998.
6. Холмуминов Экология ва қонун. Т. «Адолат» 2000.
7. В.Д.Камаров Социальная экология-Л., 1990.
8. Д.Ж.Маркович Социальная экология М, «Просвещение», 1999.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ.....	3
------------	---

I БОБ. “ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ” ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МАЗМУНИ

1.1.«Ижтимоий экология»фанининг предмети.....	4
1.2.«Ижтимоий экология» фанининг шаклланиши ва ривожланиши.....	5
1.3.«Ижтимоий экология» фанининг бошқа фанлар билан алоқаси.....	6
1.4.«Ижтимоий экология»нинг тадқиқот доираси.....	6
1.5.«Ижтимоий экология»нинг вазифалари. Қисқача хулосалар.....	8
Назорат ва муҳокама учун саволлар. Асосий адабиётлар	9

II БОБ. ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ МУАММОЛАРИ ВА ҚОНУНЛАР

2.1.Ижтимоий-экологик муаммолар ва уларнинг оқибатлари.....	10
2.2.Табиий ресурслардан интенсив фойдаланиш ва бошқа усуллар орқали жамиятнинг экотизимга таъсири.....	10
2.3.Табиатда экотизимга таъсир қилувчи антропоген омилларнинг турлари ва оқибатлари.....	11
2.4. Ижтимоий экологиянинг асосий қонунлари.....	12
Қисқача хулосалар.....	13
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	14
Асосий адабиётлар.....	14

III БОБ. ИНСОННИНГ РИВОЖАЛИНИШИГА ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК ОМИЛЛАР РОЛИНИНГ ТАЪСИРИ.

3.1Жамиятнинг табиат билан узаро муносабатларининг ривожланиши ва ижтимоий-экологик муаммоларнинг пайдо булиши.....	14
3.2Табиатни муҳофаза қилишнинг инсон саломатлигига ижобий таъсири.....	15
3.3. Фан-техника таракқиёти натижасида табиатнинг узгариши ва ижтимоий муаммолар.....	15
3.4. Инсон экологиясида ижтимоий ва ҳаётийликнинг моҳияти.....	15
3.5. Инсон экологиясида минтақавий даража курсаткичлари ва уларнинг асосий йўналишлари.....	16
3.6.Инсон экологиясида тармокдар даражасининг хусусиятлари.....	18
3.7. Инсон экологияси, корхона, меҳнат жамоаси даражаларининг хусусиятлари.....	18
Қисқачахулосалар.....	19
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	19
Асосий адабиётлар.....	19

IV БОБ. ИНСОННИНГ ИЖТИМОЙ-БИОЛОГИК ВА ЭКОЛОГИК ИМКОНияТЛАРИНИ МАҚБУЛ ХОЛАТГА КЕЛТИРИШ МУАМОЛАРИ.

4.1.Фан-техника ривожининг инсон соғлиги ва онгига рухига-жисмоний ҳолатига таъсири.....	20
4.2.Узбекистан Республикаси иктисодиёт тармоқларида меҳнат жараёни ва уларнинг инсон саломатлиги ва меҳнат унумдорлига таъсири.....	22
4.3.Инсоннинг биологик ва ижтимоий мослашиши туғрисида умумий тушунчалар.....	24
4.3.Ишлаб чиқариш муносабатлари ўзгаришининг инсон мослашишига таъсири.....	26
4.4.Инсон ҳасталанишининг табиий-ижтимоий шароитга мослашиш билан боғлиқлиги ва уларнинг хусусиятлари.....	27
4.5.Фан-техника таракқиёти ривожининг инсон экологиясига таъсир турлари ва вужудга келатган муаммоларни ечиш йуллари.....	28
Қисқача хулосалар.....	29
Назорат ва муҳофаза учун саволлар.....	29
Асосий адабиётлар.....	29

V БОБ.МИНТАКАВИЙ ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ УМУМий ТАСНИФИ.

5.1.Минтакавий ижтимоий-экологик муаммолар ва уларга таъсир этувчи омиллар.....	30
5.2.Марказий Осиёнинг орографик тузилиши ва унинг ижтимоий экологияга таъсири.....	32
5.3.Марказий Осиё иклими, усимликлари хусусиятлари ва уларнинг ижтимоий экологияга таъсири.....	32
5.4.Марказий Осиёдаги ижтимоий экологик муаммоларнинг пайдо бўлиш сабаблари ва уларни бартараф этиш йуллари.....	36
Қисқача хулосалар.....	36
Назорат ва муҳофаза учун саволлар.....	36
Асосий адабиётлар.....	37

VI-БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАКАСИ БИОСФЕРАСИГА АНТРОПОГЕН ТАЪСИР ВА ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

6.1. Марказий Осиё минтақасининг ижтимоий-экологик ҳолатига иктисодиётнинг асосий тармоқларини таъсири.....	37
6.2.Марказий Осиё давлатларининг ижтимоий эколог муаммолари.....	44
Қисқача хулосалар.....	46
Назорат ва муҳофаза учун саволлар.....	46
Асосий адабиётлар.....	46

ҮПБОБ.ОРОЛ ВА ОРОЛ БУЙИДА ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК ВАЗИЯТНИНГ КЕСКИНЛАШУВИ.

7.1.Орол денгизининг куриб бориш сабаблари.....	47
7.2.Орол денгизи ва унинг атрофидаги бугунги ижтимоий-экологик вазият.....	47
7.3.Оролденгизинингкурибкрлишигақаршиолибборилаётганчора-тадбирлар.....	48
Қисқача хулосалар.....	49
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	49
Асосий адабиётлар.....	50

ҮШ БОБ.«ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯ»НИНГ СИЁСИЙ АСПЕКТИ

8.1.Экологик сиёсат ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг бир қурилиши.....	50
8.2.Экологик сиёсатнинг тузилмаси.....	51
8.3.Экология сиёсатнинг босқичлари.....	52
Қисқача хулосалар.....	54
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	54
Асосий адабиётлар.....	54

ІХБОБ. ИЖТИМОЙ-ЭКОЛОГИК ЙУНАЛТИРИЛГАНЛИК

9.1.Ижтимоий-экологик тафаккурнинг аҳамияти.....	54
9.2.Ижтимоий-экологик йуналтирилганлик даражалари.....	55
9.3. Ижтимоий-экологик йуналтирилганлик муаммолари.....	55
Қисқача хулосалар.....	56
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	56
Асосий адабиётлар.....	56

ХБОБ. ЭКОЛОГИК КАЙТА ҚУРИШ КОНЦЕПЦИЯСИ.

10.1.Ижтимоий-экологиквазиятнингёмонлашуви сабаблари.....	57
10.2..Ижтимоий-экологик кайта қуришни ривожлантиришнинг асосий йуналишлари.....	57
10.3.Экологикк;айта қуришконцепцияси.....	58
Қисқача хулосалар.....	58
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	58
Асосий адабиётлар.....	59

XI БОБ.ЭКОЛОГИЯНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ АСПЕКТИ.

11.1. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг аҳамияти.....	59
11.2. Сув ресурсларидан фойдаланиш.....	60
11.3. Сув ресурсларидан фойдаланиш масалалари.....	60
Қисқача хулосалар.....	61
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	61
Асосий адабиётлар.....	62

XII БОБ. ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИ ҲАЛ ЭТИШДА ФАН ВА ТЕХНИКАНИНГ ЎРНИ.

12.1. Ижтимоий экологик муаммоларни ҳал этишда фан ва техникадан фойдаланиш самарадорлигини ошириш муаммолари.....	62
12.2. Табиатдан фойдаланиш ва ижтимоий экологик муносабатларнинг ривожлантириш муаммолари.....	63
12.3. Табиатни муҳофазалашда тармоқлараро мажмуий ишланмаларни йўналтириш муаммолари.....	64
Қисқача хулосалар.....	65
Назорат ва муҳокама учун.....	65
Асосий адабиётлар.....	65
АДАБИЁТЛАР	
РЎЙХАТИ.....	66

